3

AYASOFYA

Semavi Eyice

Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetlerinden
Istanbul 1986

Fischer von Erlach'ın kitabında Ayasofya (1721).

St Sophia from the book of Fischer von Erlach (1721).

3

AYASOFYA

Prof. Dr. Semavi Eyice

Fotoğraflar : Sami GÜNER
ve
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bilimdalı Arşivi

İngilizce : Virginia TAYLOR SAÇLIOĞLU

Grafik Düzen : Günay ENGİNÖZ

Yapı ve Kredi Bankası
Kültür ve Sanat Hizmetlerinden
Istanbul 1986

TÜRK DÖNEMİNDE AYASOFYA

29 Mayıs 1453 Salı günü Sultan II. Mehmed, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a giriyor ve muzaffer ordusunun başında, şehrin ana caddesi olan Mese'yi boydan boya geçerek, Türk vekâyinâme yazarı Tâcîzâde Cafer Çelebi ile Tursun (Tûr-ı Sînâ) Bey'den öğrenildiğine göre doğru Ayasofya kilisesine geliyordu. Bu büyük mabed o sırada çok bakımsız ve harap bir halde bulunuyordu. Genç Padişah, binanın alt katını dolaştıktan sonra yukarı katına, galeriye, hatta kubbeye çıkmış ve bina ile etrafının haraplığı karşısında :

Perde-dârî mî-küned der tâk-ı kisrâ ankebût
Bûm nevbet mî-zened der kal'a-i Efrasiyâb
Örümcek Kisra'nın tâkında perdedarlık yapıyor
Baykuş Efrasiyâp'ın kalesinde nevbet vuruyor

anlamına gelen farsça meşhur beyti söylemiş olduğunu, o sırada yanında bulunan Tursun Bey yazmaktadır. Feth olunan Hıristiyan şehir ve kasabalarında, oradaki en büyük kilisenin camiye çevrilmesi prensibine uyularak, Ayasofya'nın da Fatih Sultan Mehmed vakfı olarak cami yapılması için gerekli değişikliklere derhal başlanmış ve üç gün sonra 1 Haziran günü, ilk Cuma Namazı, imamlık görevini yapan Akşemsüddin'in idaresinde kılınmış, ilk hutbe Fatih adına okunmuştur. Bu andan itibaren de Ayasofya'nın Türk dönemi başlamış ve bundan sonra bir taraftan onu ayakta tutacak tedbirler alınırken, bir taraftan da onun bir Türk ibadet yeri görevini yapmasını sağlayacak eklerin yapımına da peyderpey girişilmiştir.

Ayasofya'nın dışarıdan genel görünüşü.

General view of St. Sophia.

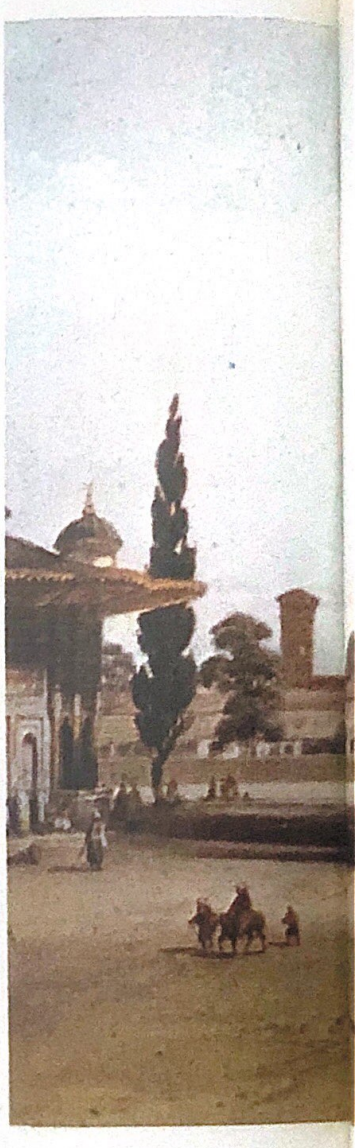
I

Türk döneminde Ayasofya :

Fatih Sultan II. Mehmed'in kendi adına vakfettiği Ayasofya, erken dönem Türk şehirlerinin çoğunda olduğu gibi bir ulu cami durumunda idi. Bunun için de Türkleşen İstanbul'un en başta gelen İslâm ibadet yeri olarak halk nazarında özel bir değere sahip olmuştur. Nitekim, Kadir Gecesi ibadeti burada başka hiçbir camide rastlanmayacak bir ihtişam içinde yapılırdı. *Enderun Tarihi*'ni yazan Tayyarzâde Ata Bey (öl. 1877)'in belirttiğine göre, Padişahlar büyük bir merasimle Kadir Gecelerinde teravih namazını kılmak üzere Ayasofya'ya gelirlerdi. Ayasofya'da Bayram Namazı kılmak da bütün Müslümanlarca makbul bir olaydı. Dolayısıyle cami olduğu sürece, burada Bayram Namazları çok kalabalık bir cemaat halinde kılınmıştır.

Fatih, hazırlattığı ve değişik nüshaları günümüze kadar gelen vakfiyelerinde Ayasofya camiinin bakımı ve yaşatılması için gelir getirecek pek çok mülk ayırdıktan başka, burada gerek ibadet idare etmekle, gerek camiin çeşitli hizmetlerini görmekle görevli 62 kişi atamış, bunların herbirine verilecek ödeneği ayrı ayrı tespit etmiştir. Fakat sonraları Ayasofya'nın çok zengin vakıflarını idare edenlerin (mütevelliler) bu arada kendi servetlerini de yaptıkları bir nükteden anlaşılıyor. Bu idarecilerden şâir Revânî Çelebi (öl. H. 930 = 1523/24)'nin bu surette elde ettiği paralar ile kendi adına bir mescid yaptırttığını gören Sultan I. Selim'in : «Hoş Ayasofyasın, yılda bir mescid doğurursun» demesi bu yolsuzluğu zarif bir biçimde belirtir.

Camiin içinde fazla önemli ekler yapılmadığı anlaşılıyor. Genellikle Sultanahmet Meydanı tarafındaki tuğla minarenin Fatih dönemine ait olduğu kabul edilirse de, burada önce batı'daki yarım kubbenin güney köşesinde bulunan ağırlık kulesinin üstüne ahşap bir minare oturtulduğu ve bunun uzun süre kaldığı bilinir. Bu kulenin minare olarak kullanıldığının açık delili ise, içindeki basamakların aşınmış olmasıdır. Fatih'in Ayasofya'ya ek olarak yaptırdığı tek bina ise kuzey tarafında inşa olunan medresedir. XVI. yüzyıl tarihçilerinden Gelibolu'lu Âli'nin *Künhü'l-ahbar* adlı eserinde bildirdiğine göre, Fetih'in hemen arkasından Fatih Sultan Mehmed, Ayasofya hakkındaki bütün Bizans yazmalarını toplatarak bunları Türkçe'ye çevirtmiştir. Yazma olarak birçok kütüphanede rastlanan *Tarih-i Bina-i Aya Sofia*

G. Fossati'nin 1852'de basılan albümünde Ayasofya'nın dıştan görünüşü.

An external view of St. Sophia (From G. Fossati's Album of 1852)

başlıklı risalelerin hepsinin özlerinin Bizans çağında yazılan İstanbul tarihlerinin *(Patria)*, Ayasofya'dan bahseden ve *Diegesis* olarak adlandırılan bir bölümüne dayandıkları ispatlanmıştır.

II. Bayazıd (1481 - 1512) döneminde ise Bâbıhümayûn tarafındaki minarenin yapıldığı söylenir ise de biz bunun daha sonra ve Sinan tarafından yapılmış olabileceğini ileri sürüyoruz. Bizce II. Bayazıd'ın minaresi, yukarıda bahsi geçen tuğla minaredir. Bir de, II. Bayazıd, medresenin üzerine bir kat ilâve ettirmiştir. Yavuz I. Selim (1512 - 1520),

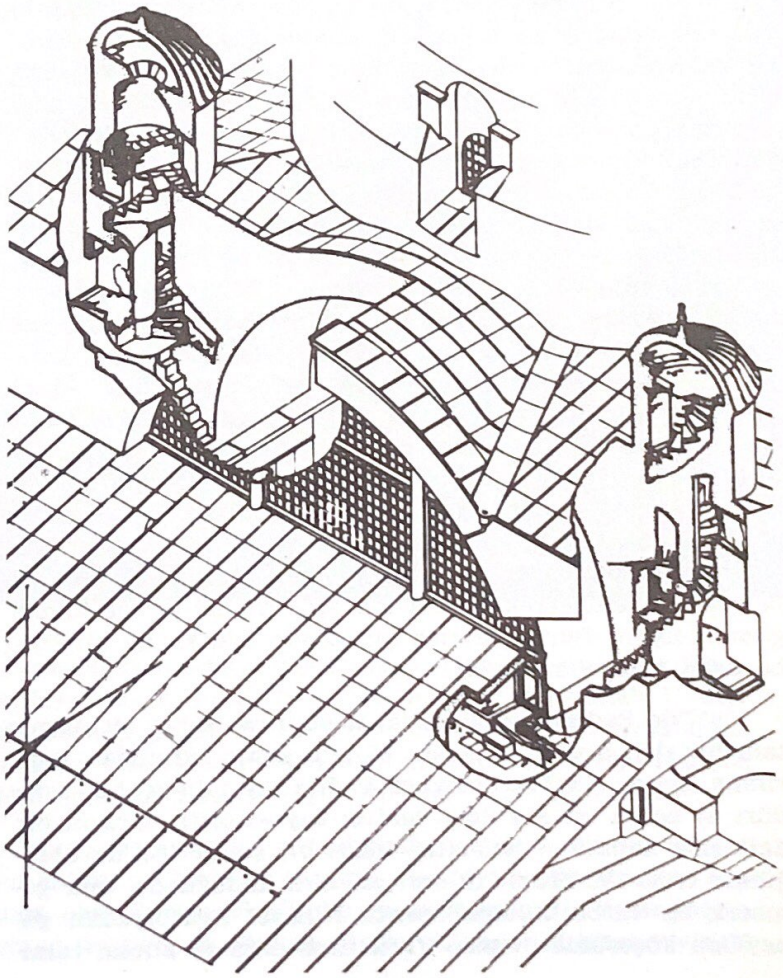
G. Fossati'nin 1852'de basılan albümünde Ayasofya üst galerilerinden biri.

One of St. Sophia's upper galleries (From G. Fossati's Album of 1852).

Mısır'da Memlûk Sultanlığı'na son vererek 1517'de İstanbul'a döndüğünde beraberinde getirdiği son Abbasî halifesi El-Mütevekkil-al-Allah Muhammed'in Ayasofya Camii'nde, minbere çıkarak halifeliği Osmanlı Sultanı I. Selim'e devrettiğini ilân ettiği ileri sürülmektedir. Ancak bu iddia kesin olarak aydınlanmış değildir. Kanunî Süleyman (1520-1566) yıllarında ise Ayasofya'da önemli bir inşaat yapıldığı bilinmez. Yalnız Macaristan'da Buda'nın fethi üzerine oradaki katedralden getirilen iki bronz şamdan Sadrazam İbrahim Paşa tarafından mihrabın iki yanına konulmuştur.

Ayasofya'ya en fazla ilgi gösteren Padişahlardan biri II. Selim (1566-1574) olmuştur. Tahta çıktığında buraya gelen yeni Sultan, narteks kısmındaki duvarda taşa işlenmiş olan Bizans İmparatoru Manuel (1143-1180) dönemine ait 1166 tarihli synod kararlarını merak ederek bunun ne olduğunu sormuş, kendisine «Hazret-i Ali'nin tılsımı» dır gibi gülünç bir açıklamanın yapılması üzerine, Patrikhane'den bir papaz getirten Padişah, bu uzun kitabenin gerçek hüviyetini öğrenmiştir. 1567'de İstanbul'da bulunan Marco Antonio Pigafetta'nın yazdığına göre 8 Ağustos 1567'de onun emri ile kaldırılan bu büyük mermer levhalardan beş tanesi 1960'da Kanunî Sultan Süleyman türbesi tamir edilirken, ters çevrilmiş olarak saçakta bulunmuştur. II. Selim döneminde Ayasofya'nın binası oldukça harap bir durumda olduktan başka, tehlikeli biçimde bir yana yatmış ve etrafı birçok yapılar ve evlerle sarılmıştı. Bu durumu gösteren XVI. yüzyıla ait bir desen İngiltere'de Freshfield koleksiyonunda bulunuyordu.

II. Selim'in, Bâbıhümayûn tarafındaki, gövdesi yivli minareyi yaptırtmış olduğunu Ebubekir Behram Dımışkî (Şam'lı) bildirir. II. Selim Ayasofya'nın tamiri için Hassa Başmimarı Koca Sinan'ı görevlendirmişti. Bu husus 1563-1599 yıllarını içine alan Selânikli Mustafa'nın *Tarih-i Selâniki* olarak tanınan eserinde anlatıldığı gibi, Başbakanlık arşivinde bulunan belgelerden de desteklenir. 13 Zilkade 980 (= 1572/73) tarihli bir iradede, Mimarbaşı'nın başka eserler ile beraber Ayasofya'yı da teftiş etmesi, eğer böyle tecavüzler varsa bunların rapor edilmesi istenir. Az sonra yine Zilhicce 980 (= 1573) de, harap kısımların düzeltilmesi, Fatih devri ahşap minarenin kaldırılarak yeni bir minare yapılması emredilmiştir. 21 Safer 981 (= 1573) tarihli uzun bir iradede ise Ayasofya tamirinin daha önemli olduğu görülerek, bu iş Başmimar Sinan'a havale edilmiştir. Buna göre camiin iki yanında otuzbeşer arşın boş bırakılması,

Fatih'in ilk minaresinin yeri ve ağırlık kulesi içindeki temeli.

The location of Sultan Mehmed, the Conqueror's first minaret and its foundation.

medresenin etrafının üç zira genişliğinde yol olması, ahşap minarenin kaldırılması, duvarların payandalar ile desteklenmesi istenmiştir. Camiye bitişik ev yapanların, duvarları ve payandaları, kemerleri kestikleri de görüldüğünden, bu ev sahiplerinin itirazlarının ciddiye alınmayıp, bunların cezalandırılması ve Ayasofya'nın içinde ve dışında her türlü gerekli tamirin yapılması istenmiştir. Tabiatın ve insanların verdiği zararların tespiti, bunların nasıl yapılacağı ve işlerin bitirilmesi hayli uzun sürmüş olmalı ki, Peçuy'lu İbrahim Efendi (Peçevi) nin bildirdiğine göre, Ayasofya'ya iki minare daha ilâve edilmesi ve kendisi için bir de türbe yapılması, II. Selim tarafından emredilmiş, fakat türbe bu Padişahın ölümünden sonra tamamlanmıştır.

Böylece Ayasofya'yı ayakta tutan büyük onarımın II. Selim'in emriyle başladığı ve inşaatın hayli uzun sürerek ancak III. Murad (1574 - 1595)'ın ilk yıllarında tamamlandığı anlaşılıyor. Bu arada içeride de bazı değişiklikler yapılarak, üslûp ve tekniğinden anlaşıldığına göre çini kaplı bir Hünkâr mahfili, mermerden işlenmiş bir minber, vaaz kürsüsü ve müezzin mahfili yaptırılmıştır. III. Murad döneminde, Bergama'da bulunan yekpare taşdan oyulmuş, Antik çağa ait dört mermer küpten iki tanesi de Ayasofya'ya getirilerek, nefin iki tarafına konulmuştur. Bugün hâlâ orada dururlar. Aynı küplerden dışı kabartmalarla süslü olanı ise 1837'de Paris'e götürülmüş olup, şimdi Louvre'dadır. Ayasofya'nın güney-doğu tarafı II. Selim'in Mimar Sinan tarafından yapılan türbesi ile bir bakıma hanedan mezarlığı olmuş ve 1600'de III. Murad için de, ölümünden sonra aynı yerde Hassa Başmimarı Davud Ağa tarafından ikinci büyük bir türbe yapılmıştır. Cesedin türbe bitinceye kadar muhteşem bir çadır altında gömülü olduğu bilinir. Bunu III. Mehmed (1595 - 1603) in de ölümünden sonra 1608'de Mimar Dalgıç Ahmed Ağa'nın yaptığı üçüncü büyük türbe takip etmiştir. Her üç türbe de Osmanlı devri Türk mezar sanatının en muhteşem anıtlarından sayılırlar. Gerek bu türbelerin içlerine, gerek etraflarına hanedandan birçok kimse gömülmüştür. Burada ayrıca şehzadeler için küçük bir türbe daha inşa olunmuştur.

1617'de Padişah yapılan, fakat şuuruna sahip olamayan tam bir deli olan I. Mustafa 96 gün sonra tahtından indirilmiş, ancak 1622'de yeniden Padişah yapılmış, bir sene dört ay sonra bir kez daha tahtını kaybetmişti. Sarayın bir dairesine kapatılan Mustafa, onaltı yıl sonra 1639'da öldüğünde veya IV. Murad'ın emriyle öldürüldüğünde, onu gömecek bir türbe bulunamamıştı. Nihayet Ayasofya'nın güney-batı köşesinde evvelce Vaftizhane olan ve burası cami-

Minberin kapısının tacı ve üstündeki nakışlar.

The crown of the door of the pulpit and its embroidery.

ye çevrildikten sonra kandil yağları anbarı olarak kullanılan bina; acele bir türbeye çevrilerek eski Padişah I. Mustafa buraya gömüldü. On yıl sonra, 1648'de bir ayaklanma sonunda tahtını kaybeden Sultan İbrahim (1640 - 1648)'de idam edildikten sonra, aynı türbeye defn olunmuştur.

Ayasofya camiye çevrildiğinde içindeki Bizans devrinden kalma ve Fatih ile birlikte Ayasofya'ya ilk girenler arasında olan Tursun Bey'in hayranlıkla anlattığı mozaiklerin, hemen üzerlerinin badana sürülerek kapatıldıkları söylenir.

Ancak bunun doğru olmadığı ,Ayasofya'yı ziyaret eden yabancı seyyahların yazdıklarından öğreniliyor. XV. ve XVI. yüzyıllarda Arnold von Harff, Jérome Maurand, Pierre Gylli, Stephan Gerlach, Hans von Buobenbach, Jean Palerne' in seyahatnamelerinden mozaiklerde bir dereceye kadar yalnız yüzlerin kapatıldıkları anlaşılmaktadır. XV. yüzyıl sonlarında uzun süre Türkiye'de yaşayan Ottavio Sapienca, mozaiklerin ancak elle yetişilebilen yerlerinde bozulma olduğunu, fakat gerek aşağıda, gerek yukarıda birçok İsa, Meryem ve Aziz resimlerinin görülebildiğini yazmıştır. 1537-1538 yıllarında İstanbul'a yaptığı seyahati manzum olarak yazarak bir Fransız genç kıza *(une damoyselle françoyse)* sunan Bertrand de La Borderie etraflı olarak anlattığı Ayasofya'da «çok güzel resimler olduğunu, ancak tabiatın yarattığı insanın portrelerine tahammülleri olmayan Türkler' in bunların yalnız yüzlerini silmiş olduklarını» bildirir :

D'or marqueté à la vray moysaïque,
En divers lieux painte de beaux ymages
Dont les Turcs ont effacé les visages,
Ne pouvans veoir ny souffrir pourtraicture
De ce qui est produit par la nature.

Fas Sultanı'nın elçisi olarak 1590'a doğru İstanbul'a gelen Ebu el-Hasan Ali bin Muhammed et-Tamgrutî, Ayasofya'da pek çok resimler gördüğünü bu arada dört Başmelek ile duvarların en yüksek yerlerinde Peygamberler'in, kucağında İsa ile Meryem'in ve daha bunun gibi sahnelerin tasvir edilmiş olduklarını anlatır. XVII. yüzyılda Pietro della Valle, Stochove, De Montconys, Thévenot, Tafferner, Smith, Cornelis de Bruyn, Du Mont gibi çeşitli milletlerden seyyahlar da mozaiklerin yalnız yüzlerinin silik veya kapalı olduğunu bildirmekte birleşirler. Guillaume-Joseph Grelot, büyük güçlüklere rağmen Ayasofya'yı etraflı surette inceleyebilmiş, bu arada mozaiklerin bazılarını görmüştür. Bir kısmı ise badana ile örtülmüştü. Bema kısmı yarım kubbesinde bir İsa, apsis yarım kubbesinde ise kucağında İsa ile Meryem ve yanlarında iki Melek figürü görülebiliyordu. Sadece bunların yüzleri kapatılmıştı. İmparator kapısı üstünde secde etmiş İmparator resmi de henüz açıktı. Grelot, Ayasofya'nın ilk defa olarak bir planını çizdikten başka, dışını ve içini gösteren iki gravürünü de 1680'de basılan kitabında yayınlamıştır. Yine XVII. yüzyılda Türk yazarı Evliya Çelebi de, «... kubbelerin hepsinin içlerinde altınlı ve mineden resimlerle, tuhaf ve acayip şekiller ve büyüleyici bir surette melekler ve başka insan resimleri yapılmıştır ki, dikkat gözüyle seyredenlerin hayretlerinden parmakları ağız-

Kâbe resimli çini pano.

China plate with the picture of the Kaaba.

larında kalır» diyerek bu mozaik süslemeyi anlatır. Ayasofya'nın içini ve duvarlarındaki mozaikleri gösteren en mükemmel desenler 1710'da İstanbul'da bulunan, Kral XII. Charles'ın maiyetinden İsveçli mühendis subay Cornelius Loos tarafından çizilmiştir.

Ayvansaray'lı Hüseyin Efendi (öl. 1787), elyazma olarak kalmış *Mecmua-i tevarih* adlı eserinde Ayasofya ile ilgili birkaç not yazmıştır. H. 1146 (= 1733/34) yılında yapılan basit bir tamir sırasında, işleri idare eden mimar, zeminden kubbe yüksekliğinin 72 arşın olduğunu söylemiştir. O dönemde camiyi süsleyen büyük yazıları tamir için yere indirilmiştir. Bunları yerde gören Hüseyin Efendi, sanıldığı gibi muşamba üzerine değil, Semerkandî kâğıt üzerine yazılmış olduklarını bildirir ve harflerinin ölçülerini verir.

Yazı levhalarından Hazreti Ali'nin adı olan levha.

The iscription plate containing the name of Ali, one of the First Four Caliphs after prophet Mohammed.

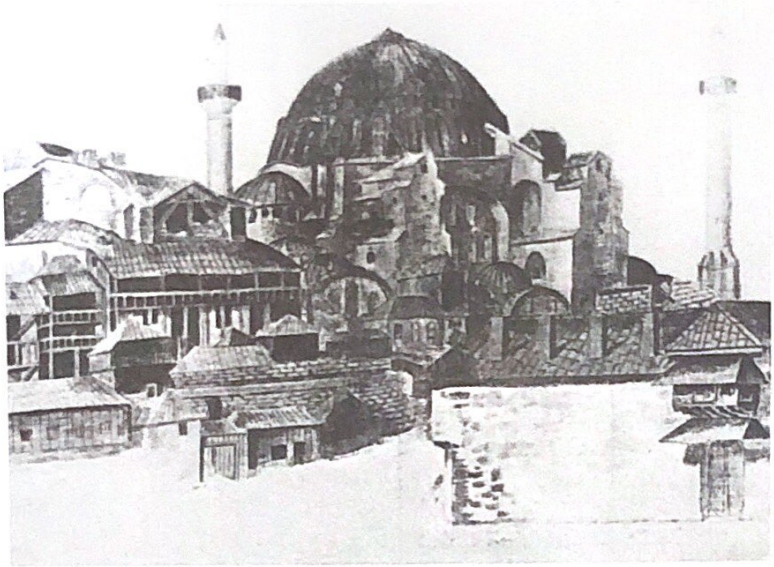
Sultan I. Mahmud (1730 - 1754) tarafından Ayasofya'da büyük ölçüde önemli tamirler yapılırken mozaiklerin de tamamen üstlerinin beyaz badana ile örtüldükleri anlaşılmaktadır. 1755'de İstanbul'da olan Baron de Tott, artık bu duvar resimlerinin görülemediğini, fakat cami hademelerinin mozaik tanelerini sökerek bunları bahşiş karşılığında hatıra meraklısı yabancılara verdiklerini de bildirir. Ancak aynı yazarın anlattığına göre, 1755'deki büyük bir yangında, mabedin kubbesindeki kurşunlar eriyip çörtenlerden akmıştır. 22 Zilhicce 1168 (= 1755) gecesi Sirkeci semtinde Hocapaşa'dan çıkan bu yangın, 36 saat sürerek kıyıdan Ayasofya'ya kadar olan bütün bölgeyi alevler içinde bırakmıştır. Bu arada Bâbıâli ve Ayasofya Çarşısı da yanmıştır.

Mihrap, yanındaki şamdanlar ve renkli camlı pencereler ile çini yazı kuşağı.

The candlesticks, the windows with coloured glass and the porcelain inscription belt near the niche.

Sultan III. Ahmed zamanında, 1717'de Ayasofya'nın sıvaları yenilenmiş ve kubbenin ortasına, eski gravürlerde görülen dövme demirden muazzam bir top kandil asılmıştır. Ne yazık ki bu muhteşem kandil 1847 - 1849'da kaldırılmıştır. Sultan I. Mahmud'un H. 1152 (= 1739/40) deki büyük onarım sırasında, çok güzel bir şadırvan, aşhane - imaret, sıbyan mektebi, yeni bir Hünkâr Mahfili ile mihrap, Padişaha mahsus kapı, muhteşem bir kütüphane yapıldığı gibi, hazine binası denilen eski Skvephylakion da aşhanenin erzak anbarına çevrilmiş, bu sırada içine ağaçtan muazzam bir kantar konulmuştur. Yine bu sırada, bazılarına göre en azından IX. yüzyıldan beri duran, batıdaki girişlerin üzerindeki çan kulesi de kaldırılmıştır. I. Mahmud dönemi

1570 yıllarına doğru Ayasofya (İngiltere'de Freshfield Koleksiyonunda).

St. Sophia towards 1570's (From the Freshfield Collection, England).

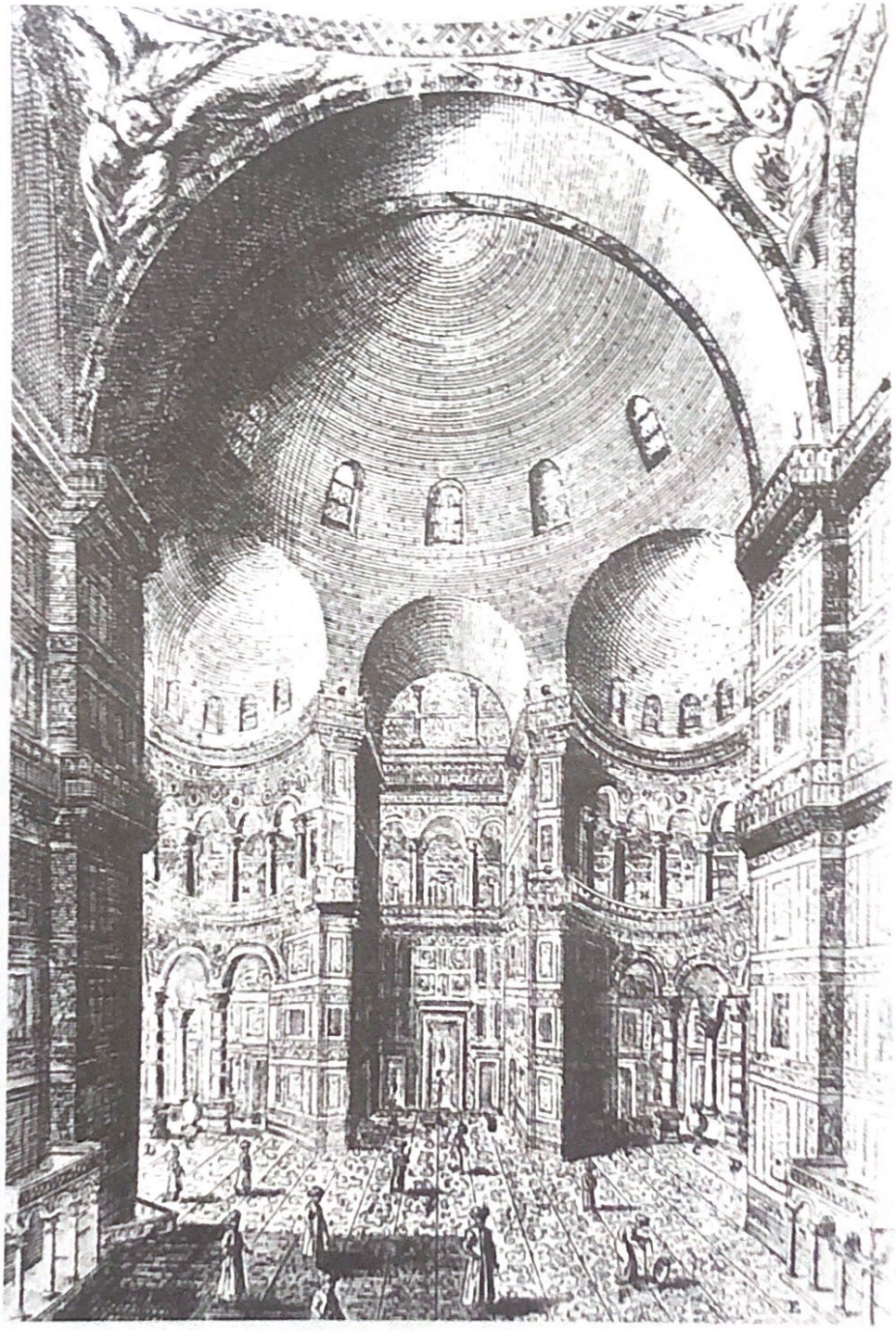
ilâvelerinde o yıllarda hâkim olan Barok üslûp açıkça belirlidir.

Câbi Said Efendi'nin *Vekâyinâme*'sinden öğrenildiğine göre, Ayasofya H. 1224 (= 1809/10) de Sultan II. Mahmud (1808 - 1839) tarafından sekizyüz kese kadar para harcanarak bir defa daha tamir ettirilmiş ve yere halıların altına yayılan hasırları değiştirilmiştir. Bu tamir üzerine şâir Aynî ile Enderun'lu Vâsıf birer tarih kasidesi yazmışlardır. Fakat çok geniş çapta en büyük tamir, Sultan Abdülmecid (1839 - 1861) in emriyle 1847 - 1849 yılları arasında yaptırılmıştır. Önce basit bir onarım düşünülmüşken, sonra bu işin daha esaslı olması istenmiş ve çalışmalar ile İsviçreli mimar Gaspare Trajano Fossati (1809 - 1883) görevlendirilmiştir. İstanbul'da yeni bir Rus elçiliği binası yapmak üzere 1837'de gelen Fossati, yanına kardeşi Giuseppe (1822 - 1891) yi alarak bu işi büyük bir dikkatle gerçekleştirmiştir. O sıralarda mirasçısız öldüğü için ve vasiyeti gereği 40.000 kese kadar olan serveti Devlet'e kalan Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi (1773 - 1846) nin bıraktığı para bu işe ayrılmıştır. Abdülmecid, sarayın mimar ve başkalfası durumunda olan ve öteden beri resmî inşaatı idare eden Balyan ailesine, nedense bu çok önemli işi vermeyi istememiş ve bir arşiv belgesinden öğrenildiğine göre Batılı bir mimar aranarak Fossati'de karar kılınmıştır. Tamir, Sultan'ın bir iradesi ile 1846'da havale edilmiş ve mimarın ilk raporundan anlaşıldığına göre çalışmalar ufak çapta olacakken H. Receb 1253 (=1847) de çıkan bir irade ile çalışmalar daha da genişletilmiştir. Ortalama sekizyüz işçinin

emeği ile yapının çatlakları, tehlikeleri o yılların tekniği ile giderilirken iç ve dış süslemesi de bütünü ile elden geçirilmiştir. Bu arada yeni bazı ek binalar da inşa olunmuştur.

Bu üç ayrı iş grubundan ilkinde, Fossati, galerideki dikeyliğini kaybetmiş oniki sütunu, kaidelerini kırarak çıkartmak suretiyle düzeltmiş ve altlarına yeni kaideler koydurmuştur. Takdim ettiği raporuna göre, «içine bir insan sığabilecek kadar genişleri olan» kubbe çatlaklarını doldurarak, kubbeyi iki zincir germek suretiyle sarmış, ayrıca dört de payanda ile desteklemiştir. İkinci iş grubunu teşkil eden süsleme onarımında ise, duvarlardaki renkli ve damarlı mermer kaplamaların eksikleri alçıdan tamamlanarak, bütün levhalar temizlenmiş ve yeniden cilâlanmıştır. Bu sırada bulduğu mozaikleri görünce Fossati, Sultan Abdülmecid'i çağırmıştır. Hünkârın bu resimlerin hepsinin üstlerinin temizlenmesini istemesi üzerine bütün mozaikler meydana çıkarılmıştır. Bezeme motifli mozaikler açık bırakılarak, yalnız eksik kısımları boya ile tamamlanmış, sadece Hıristiyan alâmetleri boya ile örtülmüştür. Sultan insan resimlerinin de açık bırakılmalarını istemişti. Fakat bazı çevrelerin tepkilerinden çekinen Abdülmecid, «ileride kolaylıkla tekrar açılacak» surette kapatılmalarını, «bir daha kimbilir ne vakit açılırlar» diyerek irade etmiştir. Önceleri Sultan güney dehlizdeki Konstantin, İustinianos ve Meryem mozaiği ile, narteks'deki İsa ve secde eden imparator panosunun açık bırakılmalarını düşünmüş, hatta, şehrin kurucusu, Ayasofya'nın yapıcısının tasvir edildikleri mozaiğe, bu yapının tamirini gerçekleştiren kişi olarak kendi resminin de işlenmesini istemiştir. Fakat bu düşünceler gerçekleşmemiştir. Sadece Fossati, dökülmüş mozaik tanelerini toplayarak yanındaki bir İtalyan mozaikçisine Abdülmecid'in yuvarlak bir madalyon biçiminde tuğrasını yaptırtmıştır.

Binanın içindeki nakışların ve sıvaların yenilenmesi için muazzam iskeleler kurulmuş, hatta bunlardan düşen iki işçi ölmüştür. Alçı friz yeni baştan yapılmış, III. Ahmed döneminin top kandili kaldırılarak yeni kandil askısı asılmış, kandiller yenilenmiş, mihrap üstündeki üç alçı pencere (revzen), bir Türk usta tarafından yeni olarak yapılmıştır. Payelere asılı olan kare çerçeveli Teknecizâde İbrahim Efendi'nin yazdığı H. 1054 (= 1644/45) tarihli yazı levhaları yerine Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801 - 1877) nin *celî* hat ile yazılı dev ölçüdeki yuvarlak çerçeveli Allah, Muhammed ve ilk dört Halife'nin adları, Hasan, Hüseyin yazıları asılmıştır. Fossati, Ayasofya'nın dış duvarlarını da sarı ve koyu kırmızı şeritler halinde boyatmıştır.

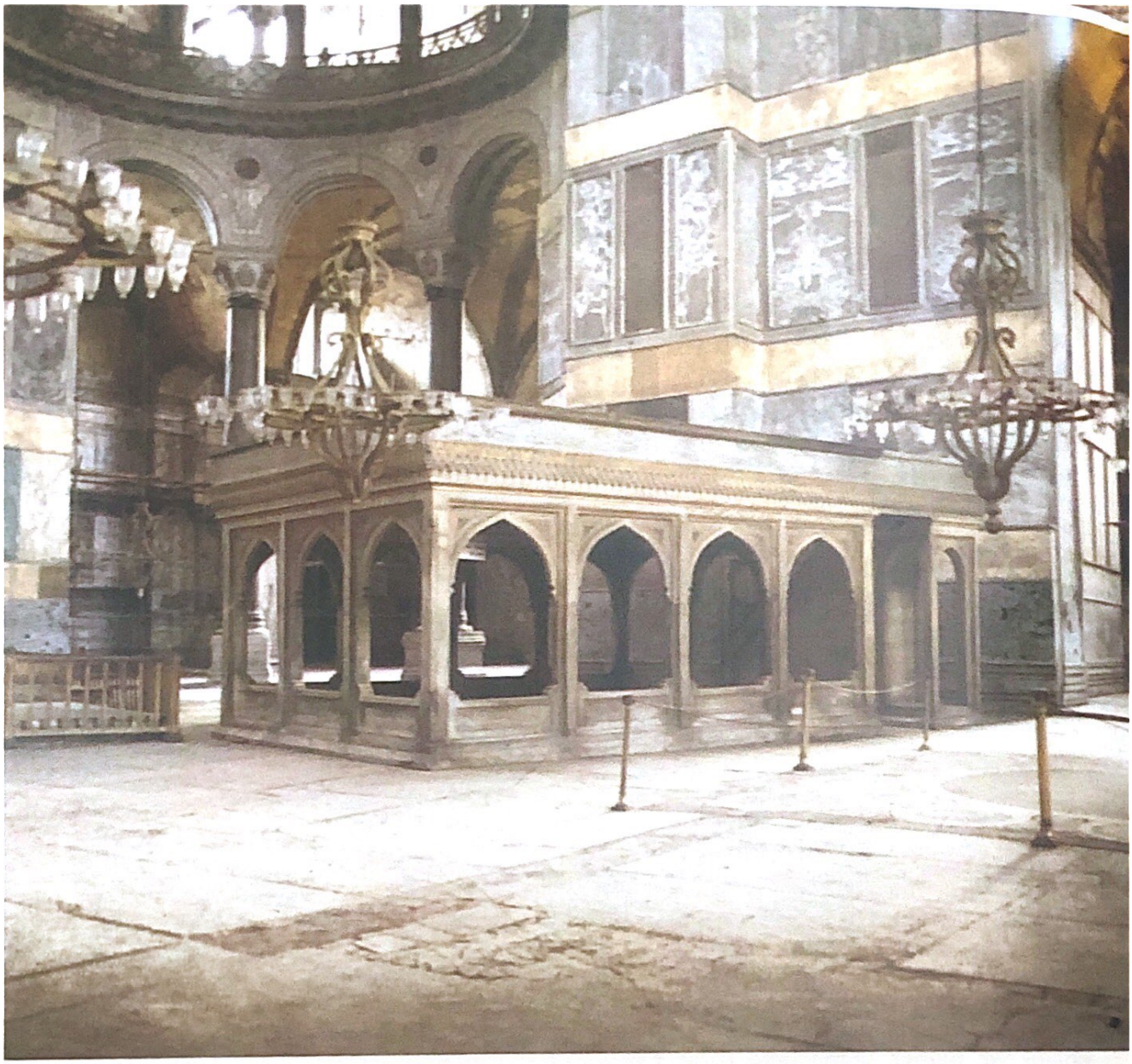
G.J. Grelot'nun 1680'de yayınlanan seyahatnamesinde Ayasofya'nın içini gösteren gravür.

Gravure showing the interior of St. Sophia (From the travel memoirs of G.J. Grelot, published in 1680.

Ayasofya'da Fossati'nin yaptığı işlerin üçüncü grubu ki, bunlar bazı ek yapılardır, şunlardan ibarettir: eski Hünkâr mahfili kaldırılarak mihrabın sol tarafına bugün görülen zengin işlemeli yeni bir Hünkâr mahfili inşa edilmiştir. Üçü Fatih Camii avlusundan getirilen sekiz sütuna oturan kafesli mahfil locasının, Fossati tarafından Neo-Bizanten üslûpta olmasına dikkat edilmiştir. Bu mahfil arkadaki I. Mahmud'un yaptırttığı kasr-ı hümayûn'a bağlanmıştır. Fossati'nin bizzat yazdığı gibi «saf Greko-Romen üslûbunda» olmasına dikkat edilen bu kasrın büyük salonunun iç süslemesinde, Rus elçiliği dekorasyonu ile Ayasofya'nın kalem işlerini yapan, Fossati'nin kızkardeşi Bianca'nın kocası Antonio Fornari adlı sanatkâr çalışmıştır. Yeni bir duvarla çevrilen dış avlunun «Şekerci Kapısı» denilen yan girişinin iç tarafına kubbeli bir muvakkithane de yine Fossati'nin meydana getirdiği ek yapılardandır. Bu arada, tuğla minarenin de külâhın altındaki kısımda girlandlı bir friz eklenmek suretiyle petek kısmı biraz yükseltilmiş, böylece bu minarenin de diğerleri ile aynı yükseklikte olması sağlanmıştır. Esası Fatih tarafından yaptırılan, II. Bayazıd döneminde yenilenen medrese ise çok katlı, tamamen Batı üslûbunda bir bina halinde yeniden yapılmıştır.

Fossati Ayasofya'da çalışırken başta Sultan Abdülmecid olmak üzere burada yerli ve yabancı ziyaretçileri kabul etmiştir. Yabancılardan kompozitör Franz Lizst, ressam Horace Vernet gibi ünlü kişiler burada Fossati ile tanışmışlardır. Bunlar arasında Prusya'lı W. Salzenberg (1803-1887) adında bir mimar 1848 yılının Ocak-Mayıs ayları içinde, hazır kurulmuş iskelelerden faydalanmak suretiyle Ayasofya'yı incelemiş, rölöveler çizmiş, bulunan mozaiklerin desenlerini çıkarmıştır. İlim ahlâkına aykırı bir davranışla bütün bu resimleri 1854'de muhteşem bir album halinde yayınlamıştır. Fossati ise, sadece Ayasofya'nın iç ve dış görünüşlerini gösteren renkli büyük bir albümü Abdülmecid'in yardımı ile 1852'de Londra'da yayınlamış bulunuyordu.

Büyük tamir çalışmalarının bitmesi üzerine H. 1265 yılı Ramazan'ının ilk cuması, 13 Temmuz 1849'da çok büyük bir törenle Ayasofya'nın yeniden açılışı yapılmıştır. Bu olayı anmak üzere, deseni Fossati tarafından çizilerek Robertson adında bir sanatkârın hak ettiği altın, gümüş ve bronzdan bir de hatıra madalyası basılmıştır. Devletin resmî tarihçisi Lutfî Efendi de bu Cuma Selâmlığı ve açılış törenini anlatır.

Ayasofya'nın bakımlı bir duruma gelmesine rağmen, artık yabancı turistler rahatça bu camiin her tarafını gezebildikleri için bazı cahil cami hademelerinden bahşiş karşılığı badana tabakaları altındaki mozaik tanelerini söktürerek götürüyorlardı. Tanınmış yazar Th. Gauier de 1852'de böylece bir avuç mozaik tanesini elde ettiğini haber verir. İstanbul'a çok büyük zararlar veren 10 Temmuz 1894 zelzelesinde Ayasofya'nın büyük ölçüde zarar gördüğü ve yarım kubbeleri ile tonozlardaki sıvalardan çok büyük parçaların mozaikler ile aşağı düştüğü bilinir. Bu yüzden uzunca bir süre cami kapalı kalmıştır. Bazı yerlerde görülen daha açık sarı sıvalar bu zelzeleden zarar gören yerlere aittir.

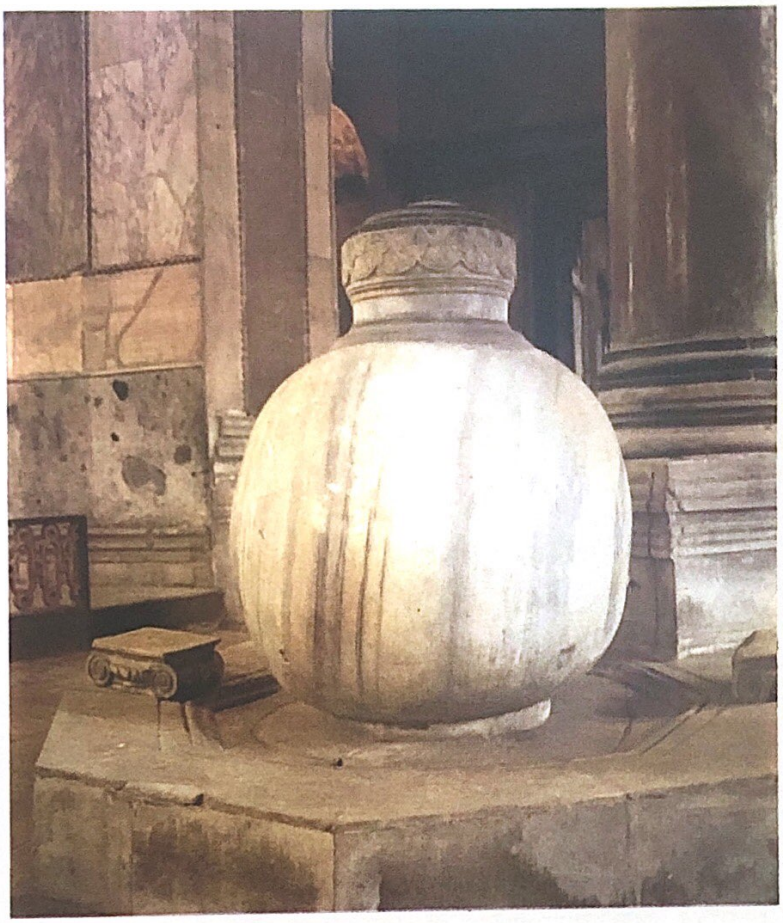
Bu tarihî yapı hakkında ilk defa olarak ilmî bir monografya da W.R. Lethaby ve H. Swainson tarafından yazılarak 1894'de basılmış, az sonra E.M. Antoniades üç büyük ciltlik Grekçe bir araştırma yazarak 1907 - 1909 yılları arasında yayınlamıştır. Batı'da Ayasofya'ya gittikçe artan merak sonunda, sonraları tanınmış bir şehircilik uzmanı olan H. Prost (1874 - 1959) da, genç bir mimar olarak 1905 - 1907'de binanın bütün kısımlarının ölçülerini alarak rölövelerini çizmiş ve ayrıca yapı hakkında Fransa Millî Eğitim Bakanlığı'na hitaben raporlar yazmıştır. Prost önce 1904'de gelmiş, sonra 1905 yılında bir burs alarak burada etraflı ve dikkatli çalışmalar yaparken, Türk devri eklerin de aynı itina ile ölçülerini çıkarmıştır. Ne yazık ki bu plan, kesit ve rölövelerden pek azı dağınık yerlerde yayınlanmış, diğerleri ise tamamen unutulmuştur. Yine aynı yıllarda Alman C. Gurlitt (1850 - 1938)'de öğrencileri ile Ayasofya'nın yeni rölövelerini çizip, büyük eserinde yayınlamıştır.

Birinci Dünya Harbinden az önceki yıllarda Ayasofya'nın önemli bakıma lüzum gösterdiği yolunda yapılan yayınlar üzerine Evkaf Nezareti, 1907'den sonra İtalyan Marangoni, İsviçreli E.J. Propper, İngiliz Thomas G. Jackson, Fransız H. Prost ve Alman C. Gurlitt'den yapının durumunu araştırmalarını istemiş, Türkler'den Kemalettin Bey'in başkanlığında toplanan bu komisyon üyeleri birbiri ile uyuşmayan teklifler öne sürmüşler, restorasyon Marangoni'ye havale edilmek istenmiş, fakat Kemalettin Bey, Prost'un da bu çalışmalara katılmasını ısrarla istemiştir. Raporlarda bazı kısımlarda tehlike olduğu belirtilerek, uzman personel eliyle vakit geçirilmeden işlere başlanması istenmektedir. Elimizde bulunan Th. G. Jackson'un 22 Kasım 1910 tarihli raporu bazı kısımlarda tehlikeler olduğunu ve bunların acele giderilmesi gerektiğine işaretle, bazı yerleri de görüp inceleyemediğini bildirmekte ve gelecekte Ayasofya'nın çok etraflı bir teknik araştırmadan geçmesi gerektiğine işaret etmektedir. 1910 - 1911 yıllarında olan bu araştırma ve yazışmalar, 1912'de Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine durmuş ve arkasından gelen uzun felâket yıllarında Ayasofya ile ilgilenilmemiştir.

Müezzin mahfeli ve kandiller.

Müezzin's private pew and oil lamps.

Birinci Dünya Harbinin arkasından mütarekede İstanbul'un yabancı kuvvetler tarafından işgali günlerinde Ayasofya tehlikeli günler geçirmiştir. Osmanlı Devletinin çöküşünden faydalanarak, bir oldu - bitti ile Ayasofya'yı ele geçirerek tekrar kilise yapmak isteyen bazı yabancı kuvvetlerin bu isteği, burada tutulan küçük bir Türk müfrezesi sayesinde önlenmiş, bu arada bu çekişmelere son vermek

Bergama'dan getirilen mermer küp.

Marble jar from Bergama (Ancient Pergamum).

isteyen bazı güçlerin bu tarihi binayı havaya uçurmak teşebbüsleri de başarıya ulaşamamıştır. Kurtuluştan sonra yeni Türkiye Devleti kurulduğunda, 1926 yılında Ayasofya'da bazı tehlikelerin belirmesi üzerine yerli ve yabancı uzmanlardan yeniden raporlar istenmiş ve yukarı galerilerin duvarlarına kontrol camları konulmuştur. Kubbede ve bir payede bazı takviyeler yapılmış, su sızıntılarını önlemek üzere kurşunlar onarılmıştır.

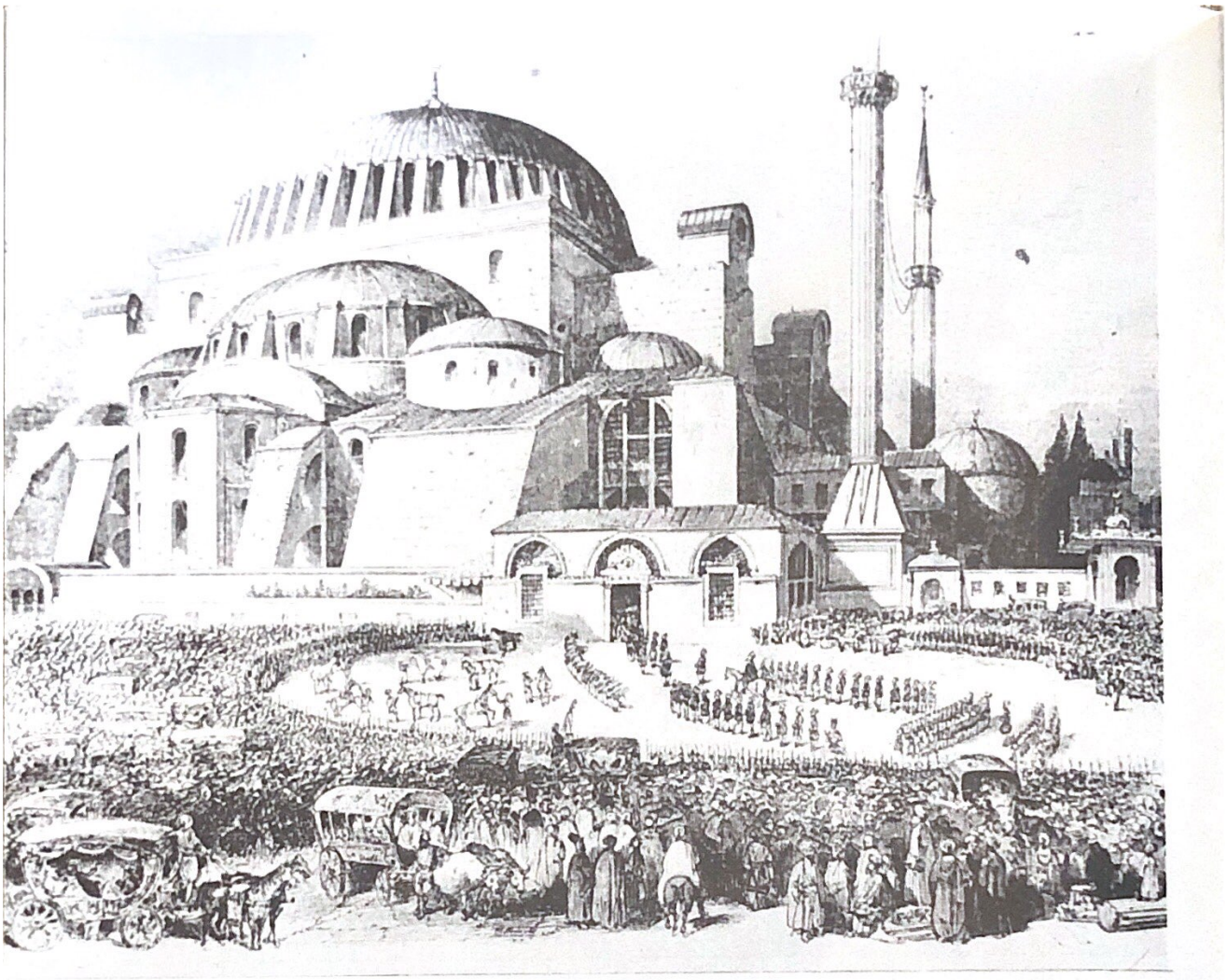
Ayasofya'nın Fossati'nin üzerlerine çektiği badana tabakası altından hayalet gibi farkedilen, ancak Salzenberg'in albumundaki fazla idealleştirilmiş renkli kopyaları ile tanınan mozaiklerini tekrar açığa çıkarmak üzere Türk Hükümeti'ne başvuran Amerikalı Thomas Whittemore (1871-1950), izni 1931'de alarak 1932'den itibaren Gregorini ve Benvenuti adlarındaki iki uzman İtalyan mozaikçinin emeğiyle İmparator kapısı üzerindeki panoyu temizlemekle işe

Ana kubbe ve ortasındaki yazı.

Main dome with inscription in the middle.

başlamış oldu. Whittemore'un idaresindeki çalışmalar sürerken 1934'de Atatürk bir akşam sofrasında Ayasofya'nın müze haline getirilmesi düşüncesini ortaya atmıştır. Hemen ertesi gün Millî Eğitim Bakanı Abidin Özmen, Başbakanlık'a, yapının Vakıflar'dan Müzeler'e devrini isteyen ilk yazıyı yazmıştır. 24 Kasım 1934'de Bakanlar Kurulu'ndan uygunu çıkan evrakın işlemi tamamlanmış ve 1 Şubat 1935 günü Ayasofya resmen müze olarak açılmıştır. Başlangıçta yapının içinde müzelik eşya sergilenmesi de düşünülmüştü. Bunun için yerlerdeki halılar kaldırılmış, büyük yuvarlak yazı levhaları indirilmiştir. Başka camilere asılması tasarlanan bu levhaların hiçbir kapıdan geçirilmesi imkânı olmadığından, sol yan nefte üst üste istiflenerek bırakılmıştı. Çok ünlü Bizans tarihi uzmanı Ch. Diehl (1859 - 1944) bile Ayasofya'nın içindeki cami eşyasının kaldırılmasını sevinçle karşılamakla beraber, bu yaşlı tarih ve sanat anıtının müzeleştirilmesinin içindeki mistik havayı yok edeceğini ve

Fossati tarafından yapılan tamir bittikten sonra Ayasofya'nın 13 Temmuz 1849 günü açılış töreni (Paris'de İllustration dergisinde çıkan gravür).

Inauguration ceremony of St. Sophia on 13 July 1849 after major repair works carried out by Fossati.

eğer içinde bir de sergileme yapılırsa bunun büsbütün zararlı olacağını yazmaktan kaçınmamıştır.

Ayasofya'nın camiliğine son verilmesi, buradaki mozaik araştırma ve temizleme işlerini kolaylaştırırken, Amerikan Bizans Enstitüsü üyelerinden R. Van Nice, binanın son derece hassas rölövelerini çizmeye girişmiş ve bütün bir ömrünü bu çalışmaya ayırmıştır. Diğer taraftan Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul Şubesi de, A.-M. Schneider (1896-1952) idaresinde 1936'da Ayasofya'nın batı cephesinde bir kazı yaparak burada II. Theodosius döneminde yapıldığı kabul edilen ikinci Ayasofya'nın cephesine ait işlenmiş büyük mermer mimari parçaları meydana çıkarmıştır. Bu arada çok harap olduğu gerekçesi ile kuzey taraftaki medrese binası da tamamen yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. Bu kazı sırasında batı'daki esas girişin yanında çok derinde Türk mimarîsinin klasik dönem üslûbuna işaret eden bir çeşmenin bulunmuş olması, bu tarafta toprak zemininin birkaç yüzyıl içinde ne derece yükseldiğini ispatlar.

Fossati'nin mozaik taneleri ile yaptırttığı Sultan Abdülmecid'in tuğrası.

Sultan Abdulmejid's monogram created by Fossati from small pieces of mosaic.

Muzaffer Ramazanoğlu (1901 - 1958) nun müdürlüğü döneminde 1945 - 1955 yıllarında Ayasofya'nın içinde ve yakın çevresinde bazı araştırmalar yapılmış olmakla beraber, ne yazık ki bunları yeteri kadar tanıtılmadan ve ilmî biçimde değerlendirilmeden kalmıştır. Aynı yıllarda Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin dev ölçülü yazıları eski yerlerine asılmıştır. 1947'de Bâbıhümayûn tarafındaki minare, 1955'de tuğla minare tamir edilmiş, dış cephelerin sıvaları yenilenerek, sarı renkte badana vurulmuştur. Bu son tamir sırasında narthex üstündeki galerinin Fossati tarafından yapılan nakışları tamamen badana ile kapatılmıştır.

Son yıllarda da Ayasofya'da yer yer küçük tamirler yapılmakta ve yüzyıllardır örtülmüş, kapanmış bazı kısımlar açılarak temizlenmektedir. Nitekim 1945'de Sultan I. Mustafa ve İbrahim Türbesi olan eski Vaftizhane ile ana bina arasındaki küçük iç avlu temizlenerek, buraya yerleştirilmiş olan vaftiz teknesi bulunmuş, 1979'da ise Bizans döneminin *Skvephylakion* denilen ve I. Mahmud döneminde zemini 4 - 5 m. yükseltilerek, Aşhane anbarı olan binanın içindeki moloz ve toprak temizlenerek ana taban bulunmuş, 1984'de güney - doğu tarafındaki rampa ve kuzey - doğu'da dıştaki köşe temizlenmiş, burada Bizans devrine ait bir ek şapelin (?) tabanı bulunmuş, 1982'de medresenin temel kalıntıları meydana çıkarılmıştır.

II

Türk dönemine ait iç ekler :

İstanbul ve hatta bütün İslâm âleminde cami olarak da özel bir değeri olan Ayasofya'da beşyüz yıl içinde birçok ekler yapılmıştır. Burada bu yapının iç süslemesi ve camilik karakteri ile bağlantılı olan ekleri kısaca tanıtacak, başlıbaşına yapılar olan türbeler, şadırvan, sebiller, kütüphane, aşhane - imaret, sıbyan mektebi, medrese, muvakkithane gibi ek binaları ayrı bir broşürde ele alacağız.

Mihraplar : Güney'den iç nartekse giriş veren dehlizde görülen küçük mihrabın, Fetih'de ilk namazın kılındığı yer olduğu ileri sürülür ise de bunu ispatlayan bir kaynak yoktur. Bunun cami içine sığmayan kalabalık cemaat için sonradan yapılmış olmasına ihtimal verilir. Eski apsisin içinde olan esas mihrap ise çok açık bir şekilde XIX. yüzyılın karma (eklektik) üslûbuna işaret eder. Herhalde Fossati tarafından yenilenen bu mihrabın yerinde hatta belki de arkasında orijinal klasik Türk mihrabının kalıntıları belki hâlâ durmaktadır.

Minber, Osmanlı devri Türk mermer işçiliğinin en güzel eserlerinden olup, XVI. yüzyıl sonlarında II. Selim ile III. Murad tarafından yapılan büyük tamir sırasında konulmuş olmalıdır. İki yan levhası dantela gibi *à jours*'lu biçimde işlenmiş, girişin üstüne aynı teknikte bir âyet konmuştur. Alınlıkta ise renkli ve altın yaldızlı nakışlar bulunmaktadır.

Mahfiller'den camiin ortasında olan müezzin mahfili, aynı minber gibi XVI. yüzyıl üslûbunu gösterir. Bu mermer eserin ahenkli nisbetleri ve zarif süslemesi Türk sanatının en parlak dönemine işaret eder. Camiin içinde ve narthex'de aynı üslûpta dört mahfil daha vardır ki bunların hepsi de III. Murad döneminde yapılmış olmalıdır.

Vâiz kürsüsü : Orta nefin solunda yer alan mermer vâiz kürsüsü de mahfiller ile aynı üslûba işaret eder. Bunun IV. Murad tarafından koydurulduğunu sanmıyoruz. Bu kürsü de diğer mermer eşya gibi III. Murad dönemine ait olmalıdır.

Çiniler : Ayasofya'nın eski apsis ve etrafında bazı değerli Türk çinileri bulunmaktadır. Mihrabın üstünde apsisi saran çini kuşaktaki yazı H. 1016 (= 1607/08) tarihli olup Mehmed adında bir hattatın imzasını taşır. Bu çini şeridin bir kısmı bozulmuş olduğundan XIX. yüzyıl tamirinde boya ile tamamlanmıştır.

Mihrap, minber ve çini yazı kuşağı.

The niche, the pulpit and the porcelain inscription belt.

Apsisin sağ (güney) tarafındaki dehlizin içinde ise son derece ilgi çekici iki çini pano bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tek bir çini olup üzerinde Hazret-i Muhammed'in türbesi tasvir olunmuştur. Camiye vakıf olarak verilen bu çininin kitabesinde H. 1053 (= 1643/44) tarihi ve Debbağ-zâde Mehmed Bey adında hayır sahibinin adı da okunur.

Aynı yerdeki ikinci çini pano ise birçok karodan meydana gelmiş olmakla beraber Kâbe'yi gösteren karolardan biri çalınmıştır. Bu çiniler seri imâlât olmayıp, tek olarak yapıldıklarından az sayıda ve çok değerlidir. XVII. yüzyıldan itibaren yapıldığı bilinen Kâbe tasvirli çinilerin çeşitli örnekleri Türk eserlerinin içinde ve yerli, yabancı müze ve koleksiyonlarda bulunmaktadır.

Yazılar'dan evvelce büyük payelere asılı olan Teknecizâde İbrahim Efendi'nin büyük levhaları Fossati tarafından kaldırılmıştır. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin küçük ölçüde yazarak sonra büyütülen ve yeşil zemin üzerine altın yaldızla yazılan 7.50 m. kadar çapındaki büyük yuvarlak levhalar, bütün İslâm âleminin en dev ölçüde yazıları olarak kabul edilmektedir. Kubbenin ortasını süsleyen yazının ise buradaki Pantokrator İsa mozaiğini örttüğü bilinir. Bu yazı da 1847 - 1849 tamirinde Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yenilenmiştir. Apsis çıkıntısının yan duvarlarında asılı olan yazı levhalarından sağdakiler Padişahlar tarafından bizzat yazılarak camiye hediye edilmiştir. Bunlardan imzalarından anlaşıldığına göre en üstteki iki levha Sultan II. Mahmud'un, altta soldaki Sultan III. Ahmed'in elinden çıkmıştır. İmzasız olan altta sağdakinin başarılı bir hattat olduğu bilinen II. Mustafa (1695 - 1703)'nın olduğu tahmin olunur. Sol duvardaki üç levhadan en üstteki imzasız, onun altındaki Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi (öl. 1768)'nindir. En alttaki levha H. 1212 (=1797/98) tarihli olup Mehmed Esad ül-Yesarî (öl. 1798) nindir. Bu son iki yazı talik hatladır. Gerek Veliyüddin gerek Mehmed Esad Efendi'ler talik yazının üstatlarından sayılırlar. Hatta Esad Efendi'nin sol elle yazdığı meşhurdur. Ayasofya'da duvarları süsleyen daha birçok yazı levhaları Türk ve İslâm Eserleri Müzesi ile Sultan Ahmed Camiine götürülmüştür.

Minareler : Fatih tarafından yarım kubbelerden biri üstünde ahşap bir minare yaptırıldığı artık bilinen bir gerçektir. Ayasofya'nın dört köşesinde yükselen dört minarenin yapılmaları hakkında öteden beri yaygın görüş, bunlardan en tepesindeki girlandlı süs Fossati tarafından yapılan, tuğladan olanın Fatih dönemine, Bâbıhümayûn tarafındakinin II. Bayazıd, Alemdar Caddesi tarafındaki eş minarelerin ise III. Murad devirlerine ait oldukları yolundadır. Bizce, üslûp bakımından incelendiğinde, tuğla minare kaideden gövdeye geçişteki yayvan baklava motiflerine göre Fatih veya II. Bayazıd devri olabilir. Bu tip geçiş unsuru daha sonra kullanılmamıştır. Bâbıhümayûn tarafındaki minare, altındaki sivri kemerli âbidevî kapısı, gövdesindeki yivleri ile Edirne'deki Selimiye Camiinin minarelerine o kadar benzer ki, biz bunun da II. Selim yıllarında yine Sinan

Fossati tarafından yapılan Hünkâr Kasrının iç kapılarından biri.

One of the internal doors of the «Hünkâr Kasrı» (The Sultan's Pavilion), made by Fossati.

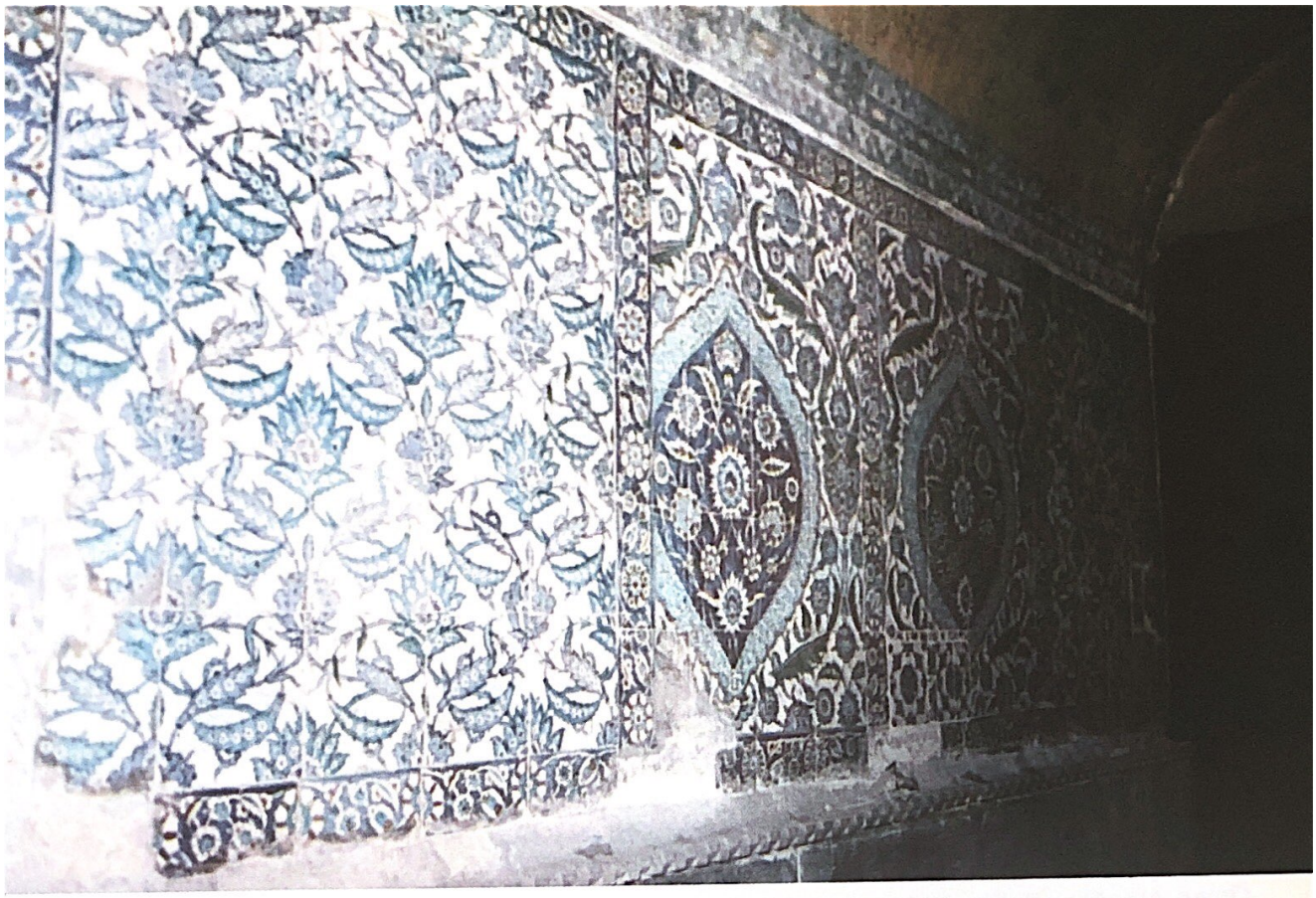
tarafından yapılmış olacağını iddia ediyoruz. Öteki eş minare ise yine Sinan'ın eseridir ve III. Murad zamanında yapılmıştır. Yüksekliği 60 m. kadar olan bu minareler estetik bakımdan Ayasofya'nın dış kitlesini tamamlamış ve horizontal çizgilerin hâkimiyetini kırarak, binayı bastıran kubbeyi âdeta yükseltmiştir. Alemdar Caddesi tarafındaki iki minare kalın gövdeleri ve masif çizgileri ile Ayasofya'nın dış bünyesi ile tam bir uyum gösterirler.

Kasr-ı Hümayûn ve Hünkâr Mahfili : Ayasofya'nın ilk Hünkâr Mahfili'nin mimarîsi hakkında fazla bir bilgi olmamakla beraber, apsis'in sol (kuzey) tarafındaki iki ana payenin önünde olduğu eski resimlerden anlaşılmaktadır.

Şair Nedim'in bir tarih kasidesinden öğrenildiğine göre Hünkâr Mahfili, H. 1141 (= 1728)'de Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından genişletilerek daha güzel bir biçimde yapılmıştı.

XVI. yüzyıl çinileri ile kaplı olan bu mahfil Fossati tarafından kaldırılarak, çinili mihrabı ile bazı çinileri iki paye arasındaki tonozlu dehlizde muhafaza edilmiştir. Eski Hünkâr Mahfilinde Padişahın dışarıdan geçişi Babıhümayûn tarafındaki bir kapıdan oluyor ve bütün büyük camilerde görüldüğü gibi, bu giriş ile namazın kılındığı mahfil arasında ufak bir oturma ve dinlenme mekânı bulunuyordu. Kasr-ı Hümayûn denilen bu kasr, Ayasofya'da I. Mahmud döneminde yapılmış ve içerideki eski mahfil ile bağlantı sağlanmıştır. Fossati bu kasrı yeniden düzenlediğinde, dışarı açılan cephedeki taş kemerlerden yanlardakini demir parmaklıklı büyük pencereler biçimine sokmuş, ortadakine ise mermer söveli bir kapı yapmıştır. Bu girişin üstünde Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin talik hattı ile H. 1265 (= 1848/49) tarihli kısa bir kitabe bulunur. Daha yukarıda ise geniş şuaları ile çevrili olarak Sultan Abdülmecid'in tuğrası yer alır. Girişin ahşap kapı kanatlarında çok yakın tarihe kadar bronzdan dökülmüş âyetli kapı halkaları bulunuyordu. Bugün bunlar yerlerinde yoktur.

Bu girişin arkasında geniş bir hol bulunmaktadır. 1980' lere kadar burası birtakım iç bölmelerle küçük mekânlara bölünmüştü. Bunlar kaldırıldığında bu kısmın klâsik sivri kemerli ihtişamlı mimarisi meydana çıktığı gibi, buradaki güzel bir kapı da bütün haşmeti ile belirmiştir. Bu holün solunda ufak bir kahve ocağı ile bir helâ vardır. Kapının arkasında ise tonozlu bir salon, XIX. yüzyılın sanat zevkine uygun bir aynataşı olan çeşme ile süslenmiştir. Buradan geçilen uzun bir mekân ise, Kasr-ı Hümayûn'un esas salonudur. Dışarı açılan penceresi olmayan bu salonun Fossati tarafından bir XIX. yüzyıl sarayı gibi ve Fossati'nin pek sevdiği Neo-Rönesans üslûbunda nakışlarla süslenmiş olduğu görülür. Burada iki yan duvara bir İtalyan ressam tarafından karşılıklı olarak Mekke ve Medine resimleri yapılmıştır. Ancak bunlardan bir tanesi bugün kaybolmuştur. Beyaz boyalı ve altın yaldızlı çerçeveli ve motiflerle bezenmiş bir kapı, camiin içindeki Hünkâr Mahfiline geçişi sağlar. Tamamen Fossati'nin eseri olan bu mahfil onun ifadesine göre «Saf Grek» üslûbunda yapılmıştır. O dönemde henüz Bizans Kültürü adı bilinmediğinden Fossati eserini böylece vasıflandırmıştır. Gerçekten bu mahfil bütün elemanları ile Bizans Sanatını taklit etmektedir. Mimarın bu mahfili yaparken Kuzey İtalya'da Ravenna'daki VI. yüzyıl Bizans örneklerinden ilham aldığı açıkça görülür.

Mihrap duvarındaki çini panolar.

Ornamental plates made of china on the wall of the niche.

Camiin taban döşemesinden yüksekte olan mahfil oraya geçişi sağlayan koridor ile birlikte sütunlar üzerinde yükselir. Bunların başlıkları ve üstündeki köşk kısmının kafesli korkulukları Neo - Bizanten üslûbun örnekleridir. Böylece Ayasofya'nın Fossati tarafından yapılan Hünkâr Mahfili, Osmanlı - Türk fonksiyonuna uydurulmuş, Neo - Bizans üslûbunda bir ek olarak dikkati çekmektedir.

Türk devrine ait eşya: Ayasofya camilikten çıkarıldığında içini kaplayan bütün halılar kaldırılmıştır. Bunlardan yakın süre öncesine kadar idare ve müdürlük makamında duran bazı parçalar da yekpare olmakla beraber tek bölümler halinde mihraplı halılar oldukları görülmüştür.

Camiin çeşitli yerlerinde duran büyük duvar saatlerinin ise hepsi kaldırılmıştır. Bunlar arasında XIX. yüzyılın tanınmış İngiliz saat firması Prior'un yaptığı saatler de bulunmaktadır. Evvelce kapılardan rüzgâr girmesini önleyen ve herbiri kendi türünün değerli eseri olan perdeler ise bugün artık ortada yoktur.

Mihrabın iki yanındaki şamdanlar arasında iki tanesi 1526'da Bud'in fethi üzerine oradaki katedralden alınarak Ayasofya Camiine vakfedilmişlerdir. Üzerlerinde kazınmış olan manzum tarihler bunu belgeler.

III

BİBLİYOGRAFYA

BIBLIOGRAPHY

Azâde Akar, *Ayasofya manzumesinde Türk motifleri, «Tercüman»* gazetesi 14.XII.1966 - 11.I.1967.

Azâde Akar, *Ayasofya'da bulunan Türk eserleri ve Süslemelerine dair bir araştırma, «Vakıflar Dergisi»* IX (1971) 277 - 290.

İlhan Akçay, *Ayasofya Camii,* Ankara 1968.

Ahmet Refik [Altınay], *Onaltıncı asırda İstanbul Hayatı* (1553 - 1591), 2. baskı, İstanbul 1935, 21 - 24.

Cevriye Artuk, *Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Ayasofya'ya Ait Madalyonlar - Medals Concerning St. Sophia in The Archeological Museum of İstanbul, «Arkeoloji Müzeleri Yıllığı - Annual of the Arch. Museum»* VI (1965) 75 - 77.

Ömer Ataoğlu, *Budin Kilisesinden Alınan Şamdanlar, «Tarih Hazinesi»* I, 5 (1951) 215 - 216.

Ekrem Hakkı Ayverdi - Ö. Lütfi Barkan, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri - 953 (1546) târihli* (İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, 61) İstanbul 1970, 1 - 4.

Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri* (İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, 69) İstanbul 1973, 316 - 321.

Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke,* Leipzig 1927, 27 - 31; Türkçesi, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, 435) Ankara 1982, 30 - 34.

Osman Bayatlı, *Bergama'da Küplü Hamam,* İstanbul 1942.

Feridun Dirimtekin, *Ayasofya (Osmanlı Devri)* Maddesi, *İstanbul Ansiklopedisi,* 2. baskı, III (1960) 1445 - 1448, 1459 - 1461.

Feridun Dirimtekin, *Ayasofya'nın Tamirleri, «Tarih Konuşuyor»,* 43 (1967) 3293 - 3294.

Jean Ebersolt, *Constantinople Byzantine et Les Voyageurs du Levant,* Paris 1919.

Kurt Erdmann, *«Ka'bah - Fliesen, «Ars Orientalis»* III (1959) 192 - 197.

Sabih Erken, *Türk Çiniciliğinde Kâbe Tasvirleri, «Vakıflar Dergisi»* IX (1971) 297 - 320.

Semavi Eyice, *İstanbul Minareleri, «İstanbul G.S.A. Türk Sanat Tarihi Araştırmaları»*, I (1963), 36 - 38, 51 - 53.

Semavi Eyice, *Fossati, Caspare* ve *Giuseppe, İstanbul Ansiklopedisi*, XI, 5818 - 5823.

Fatih Vakfiyeleri, *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, (Vakıflar U. Md. yayını - Türk Vakfiyeleri I), Ankara 1938, var. 38 - 40, 201 -, 255 - 256, 304 - 312.

H. Galip, *Feth-i Konstantiniye ve Tarif-i Ayasofya*, İstanbul, 1273.

Nureddin Can Gülekli, *Hagia Sophia*, (Turkish Press, Broadcasting and Tourist Dept.), Ankara (?).

Hüseyin Efendi Ayvansarayî, *Hadikatü'l - cevâmi*, İstanbul 1282.

İ.H. Konyalı, *Türk Ayasofya*, «Tarih Hazinesi», II, 16 (1952), 828 - 834.

Sedat Kumbaracılar, *Ayasofya'nın Levhaları, «Hayat Tarih Mecmuası»*, I, 1 (Şubat 1970), 74 - 77.

Tito Lacchia, *I Fossati Architetti del Sultano di Turchia*, Roma 1943.

S. Larsen, *Das Erste Minarett der Hagia Sophia, «Neue Züricher Zeitung»*, No. 1012 (14.5.1950).

Cyril Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at İstanbul*, Washington 1962.

Vl. Mırmıroğlu, *Ayasofya Minareleri, «Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni»*, 172 (1956), 9 - 10.

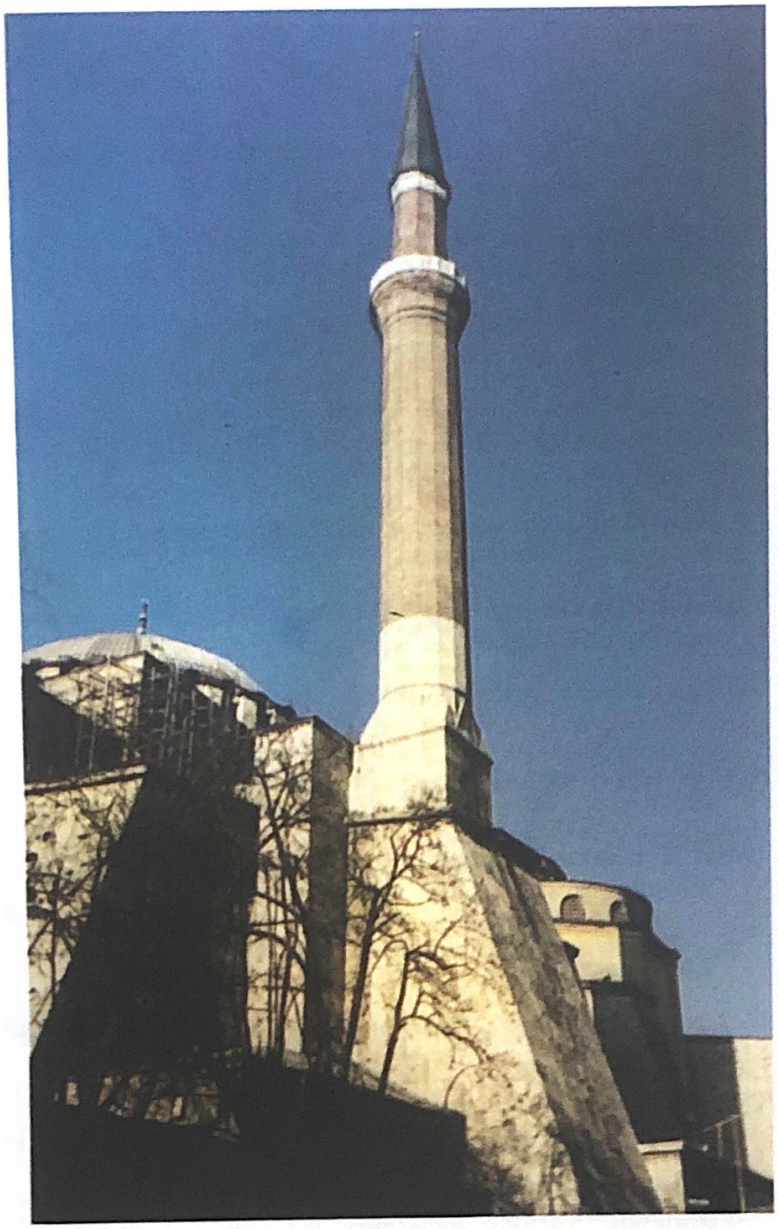
Tahsin Öz, *Zwei Stiftungs Urkunden des Sultan Mehmed II*, İstanbul, 1935.

Muzaffer Sudalı, *Hünkâr Mahfilleri*, (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi yayını), İstanbul 1958, 71-73.

Sezer Tansuğ, *Ayasofya ve Osmanlı Ekleri - St. Sophia and Ottoman Additions, «Ayasofya Müzesi Yıllığı - Annual of Ayasofya Museum»*, 8 (1969), 57 - 59 ve 60 - 62.

Şahabettin Tekindağ, *Fatih ve Ayasofya, «Fethin 511. Yıldönümü Konferansları»*, (İstanbul Üniversitesi yayını), İstanbul 1964, 60 - 65.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu, I, İstanbul, 1938, 48.

Ayasofya'nın ilk yapılan tuğla minaresi.

St. Sophia's first minaret made from brick.

Sabahattin Türkoğlu, *Ayasofya Skvephylakion'u Kazısı, «Ayasofya Müzesi Yıllığı»*, 9 (1983), 25 - 35.

A. Ullein - Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turque, «La Nouvelle Revue de Hongrie»* (1943).

R. Van Nice - W. Emerson, *Hagia Sophia and the First Minaret Erected After the Conquest of Constantinople, «American Journal of Archeology»* 54 (1950) 28 - 40, pl. XIII - XIV.

Erdem Yücel, *Ayasofya Onarımları ve Vakıf Arşivinde Bulunan Bazı Belgeler, «Vakıflar Dergisi»*, X (1973), 219 - 228.

Fossati albümünde 1849'da büyük tamir bittikten sonraki görünüm.

A view of St. Sophia after the completion of the major repair work in 1849 (From Fossati's Album)..

THE HAGIA SOPHIA IN THE TURKISH PERIOD

On Tuesday, the 29th of May, 1453, Sultan Mehmed II entered Constantinople, the capital city of the Byzantine Empire. Leading the victorious Ottoman army, he marched the entire length of the Mese, the city's main avenue, and according to the Ottoman chroniclers Tâcîzade Cafer Çelebi and Tursun (Tûr-i Sînâ) Bey, went straight to Hagia Sophia. At the time, this great church was in a state of severe disrepair. Tursun Bey, who accompanied the young sultan, reports that after touring the lower storey of the building he ascended to the upper storey, the gallery and even the dome and, observing the building's unfortunate condition, recited the well known Persian couplet :

> Perde-dârî mî-küned der tâk-i kisrâ ankebût
> Bûm nevbet mî-zened der kal'a-i Efrasiyâb
> (The spider weaves the curtain in the arch of the palace
> The owl calls the watch in the fortress of Afrasiyab)

In keeping with the customary practice in conquered Christian cities and towns of transforming the largest church into a mosque, the modifications necessary for conversion of the Hagia Sophia were undertaken immediately, and three days later, on the 1st of June, the first Friday prayers were recited and the first Khutba was delivered by Akşemseddin, the imam serving at the time. This event marked the beginning of the Hagia Sophia's Turkish period. From then on, in addition to measures necessary to keep the building standing, a series of additions was undertaken to adapt the building for use as a Turkish Islamic place of worship.

Nasuh - es Silâhî'nin 1537'de yaptığı İstanbul minyatüründe Ayasofya.

Saint Sophia in Nasuh-es Silâhi's miniature of Istanbul (1537).

I

The Hagia Sophia in the Turkish Period

Hagia Sophia, which Mehmed II (the Conqueror) dedicated as a mosque in his own name, filled the function of an Ulu Cami or Great Mosque, like those in most other Turkish cities in the early period. It therefore occupied a special place in the eyes of the common people as the foremost place of Islamic worship in the city, which was gradually taking on a Turkish character and identity. For example, Kadir Gecesi (the Night of Power when the Quran was said to have been revealed) was celebrated here with a pomp and splendor not rivalled by any other mosque. As Tayyarzâde Ata Bey (d. 1877), the author of a palace history *(Enderun Tarihi)*, points out, the sultan would make his way to Hagia Sophia in a grand procession on such nights to take part in the Teravih Namazı (supererogatory night service of the month of Mamadan). Performing the Bayram or holiday prayers at Hagia Sophia was regarded as highly commendable by all Muslims, and such services always drew a large congregation throughout the period during which Hagia Sophia was used as a mosque.

In order to provide an income for the maintenance and survival of the mosque, Mehmed the Conqueror allocated to it a large number of properties through waqf charters, copies of which are still extant today. He also appointed 62 persons, each of whose salaries was fixed on an individual basis, to be responsible for performing the worship services and seeing to the services provided by the mosque. A pithy remark by a later sultan reveals how the trustees of the very well-endowed Hagia Sophia foundations disposed of their wealth. Sultan Selim I, observing that the poet Revânî Çelebi (d. H. 930 = 1523/24), one such trustee, had a mosque built in his name with funds he had acquired from the waqf, exposed this corruption in a subtly sarcastic epigram: «Let Hagia Sophia be fruitful and multiply and give birth to a new little mosque every year.»

It is evident that no major additions were ever built inside the mosque proper. Although it is generally agreed that the brick minaret on the side of the building facing Sultanahmet Square dates from the period of Mehmed the Conqueror, it is known that earlier a wooden minaret had been placed on top of the sustaining tower at the south corner of the western semi-dome on the western side and that this minaret remained there for a long time. Clear evidence

that this tower was used as a minaret lies in the fact that the staircase inside it is so well worn. The only building that Mehmed the Conqueror had added to the Hagia Sophia is the madrassa on the north side. As the 16th century historian Gelibolulu Ali points out in his work *Künhü'l-ahbar*, Mehmed the Conqueror, immediately following the Conquest, had all the Byzantine writings about the Hagia Sophia collected and translated into Turkish. In their essentials, all the treatises titled *Tarih-i Bina-i Aya Sofya (History of Hagia Sophia)*, found in manuscript form in many libraries are based on a section about Hagia Sophia called the *Diegesis* in the histories *(Patria)* of the city written during the Byzantine period.

Although it is claimed that the minaret on the side of the building facing the Ottoman Imperial Gate or Bâb-ı Hümayûn was built during the reign of Bayazid II (1481-1512), we would like to suggest that this minaret was actually constructed later by Sinan. In our opinion, the minaret of Bayazid II is the brick minaret mentioned above. Bayazid II also had another storey added to the madrassa. It is further claimed that Sultan Selim I (1512-20), when he returned to Istanbul in 1517 after destroying the Mamluke Sultanate in Egypt, brought along the last of the Abbasid caliphs, El-Mutevekkil-el-Allah Muhammed, who officially proclaimed the transfer of the caliphate to this Ottoman sultan from the minbar of the Hagia Sophia. This claim however has never been substantiated. During the reign of Suleiman the Magnificent (1520-66), no major construction is known to have been carried out in the Hagia Sophia. However, two bronze candlesticks, brought from a cathedral in Hungary upon the conquest of Buda, were placed on either side of the mihrab by the Grand Vizier Ibrahim Pasha.

Selim II (1566-74) was one of the sultans who took the greatest interest in the Hagia Sophia. Entering it upon his accession to the throne, the new sultan was curios about the synod decrees of 1116 inscribed in the stone wall of the narthex and dating from the reign of the Byzantine Emperor Manuel I (1143-80). When, in reply to his inquiry concerning them, he was given the ridiculous answer that the inscription was a charm meant specially for him from Hazret-i Ali (Ali, Muhammed's son-in-law and the fourth of the Four Patriarchal Caliphs), he summoned a priest from the Patriarchate and learned the true meaning of the inscription. Five of these enormous marble tablets, which, according to Marco Antonio Pigafetta, who was in Istanbul in 1567, were removed at Selim's behest on the 8th of

Ayasofya'nın Mimar Sinan tarafından yapılan minareleri ile genel görünümü.

A general view of St. Sophia with minarets built by Architect Sinan.

August of that year, were found, turned back to front, during a repair of the tomb of Suleiman the Magnificent in 1960. Not only was Hagia Sophia in an advanced state of dilapidation during the reign of Selim II, the building was also leaning precariously to one side and was surrounded by a large number of excrescent buildings and houses. A sixteenth century drawing attesting this can be, found in the Freshfield collection in England.

Ebubekir Behram Dımışki of Damascus reports that Selim II had the fluted minaret built on the Imperial Gate side. He also commissioned the Chief Imperial Architect, Sinan, with the restoration of the Hagia Sophia. This fact is not only mentioned in Selânikli Mustafa's *Tarih-i Selânikî* (History of Salonica) covering the years 1563 - 99, but is also corroborated by documents in the state archives. In a decree dated 13 Zilkade 980 (= 1572/73), the Chief Architect is requested to inspect Hagia Sophia along with other buildings and to report any further evidence of encroachment.

Sometime later, in Zilhicce 980 (= 1573) an order was issued for the restoration of the ruined sections and the construction of a new minaret following demolition of the wooden one dating from the time of Mehmed the Conqueror. In a lengthy decree dated 21 Safer 981 (= 1573), restoration of the Hagia Sophia was deemed more urgent, and this task was delegated to the Chief Architect, Sinan. According to the decree, an area approximately 35 yards wide was to be left open on either side of the mosque, a road 3 cubits wide was to run around the madrassa, the wooden minaret was to be pulled down, and the walls were to be reinforced with buttresses. Since it had been observed that people who built houses adjacent to the mosque had cut into its walls, buttresses and arches, it was requested that the objections of these encroachers not be given serious consideration but that they be penalized and that all the necessary repairs be undertaken both inside and outside the mosque. Determining the-extent of the damage caused by man and nature and how this was to be rectified together with completion of the work itself must have taken a rather long time, because İbrahim Efendi of Pecury (= Pécs in Hungary), known as Peçevî, reports that although Selim II ordered the addition of two minarets and construction of a tomb for himself, the tomb was completed only after the sultan's death.

Thus, the great restoration which kept Hagia Sophia intoct was begun at Selim II's behest and the extensive reconstruction that followed was finished only during the first years of the reign of Murad III (1574-95). Meanwhile some modifications were also made on the interior: as their style and technique indicate, a closed, tile-encased loge for

Ayasofya'nın tamirden sonra 1849' daki açılışı için basılan madalya (aslı İstanbul Arkeoloji Müzesinde).

The medal printed for the occasion of the completion of the major repair work in 1849 (The original medal is in exhibition at the Istanbul Archeological Museum).

the sultan, a minbar carved in marble, a preacher's podium and a muezzin's gallery were added at this time. During the reign of Murad III, two of the four large marble urns made from a single slab of stone and dating from Antiquity, which had been found at Pergamon, were brought to Hagia Sophia and placed on either side of the nave where they still stand today. The fourth urn, the surface of which is decorated with reliefs, was taken to Paris in 1837 and is now in the Louvre. With the construction by Sinan of a türbe (mausoleum) for Selim II, the southwest side of Hagia Sophia became a sort of dynastic graveyard, and in 1600 a second large mausoleum was built in the same area by the Chief Imperial Architect Davud Agha for Murad III upon his death. The body was buried under a magnificent tent until the building was completed. This was followed in 1608 by a third one, built by Dalgıç Ahmed Agha, following the death of Mehmed III (1595-1603). Each of these three türbe's is an outstanding example of the Turkish art of funerary monuments in the Ottoman period. Many members of the Ottoman dynasty were buried within and around these three mausoleums and another, smaller one was also erected separately for the princes.

Mustafa I, who became sultan in 1617 despite mental incompetence (he was literally insane), was dethroned within 96 days and again made sultan in 1622 only to lose the throne once more four months later. When Mustafa, who was subsequently confined to an isolated apartment in the palace, either died or was murdered on Murad IV's orders sixteen years later in 1639, no tomb could be found for him. Finally, the building at the southwest corner of the Hagia Sophia, which was originally the Baptistery but which had been used as a warehouse to store oil for the mosque's lamps after the building's conversion, was quickly turned into a mausoleum and the former Sultan Mustafa I was buried there. Ten years later, when Sultan İbrahim (1640-48) was executed after losing the throne in the wake of an uprising, he was buried in the same mausoleum.

It has been said that as soon as Hagia Sophia was converted into a mosque, the Byzantine mosaics so enthusiastically described by Tursun Bey, one of the first Turks to enter the church together with Mehmed the Conqueror, were concealed beneath a layer of whitewash. But the writings of foreign travelers who visited the Hagia Sophia tell us that this was not in fact the case. It is evident from the travel accounts of Arnold von Hrff, Jérome Maurand, Pierre Gylli, Stephan Gerlach, Hans von Buobenbach and

Jean Palerne that in the 15th and 16th centuries only the figural mosaics were to some extent covered. Ottavio Sapienca, who lived in Turkey for an extended period at the end of the 15th century, ,wrote that the mosaics were destroyed only as high as hands could reach but that many images of Christ, the Virgin and the saints on both the upper and lower storeys were still visible. Bertrand de la Borderie, who presented a versified account of his travels to Turkey in 1537 - 38 to a young French girl *(une damoyselle francoyse)*, describes Hagia Sophia in detail and re-

Ayasofya'nın batı tarafında eski Atrium'un kalıntıları (1850 - 60'a doğru çekilmiş bir fotoğraf).

Remains of the old atrium in the west side of St. Sophia (From a photograph taken some time between 1850 and -860).

ports that «there are very beautiful images but the Turks, who cannot tolerate human portraits, have obliterated the faces of these.»

D'or marqueté a la vray moysaïque,
En divers lieux painte de beaux ymages
Dont les Turcs ont effacé les visages,
Ne pouvans veoir ny souffrir pourtraicture
De ce qui est produit par la nature.

Ebu el-Hasan Ali bin Muhammed et-Tamgrutî, who came to Istanbul around 1590 as the ambassador of the Sultan of Morocco, relates that he saw many images in Hagia Sophia including scenes depicting the Faur Archangels and, on the uppermost parts of the walls scenes such as the Virgin and Child with the Prophets. In the 17th century, travelers from various lands, including Pietro della Valle, Stochove, De Montconys, Thévenot, Tafferner, Smith, Cornelis de Bruyn and Du Mont, are unanimous in reporting that only the faces of the mosaic images had been effaced or concealed. Despite numerous difficulties, Guillaume-Joseph Grelot managed to examine Hagia Sophia in detail and in doing so saw some of the mosaics, a number of which had been covered with whitewash. He was able to see a mosaic image of Christ in the semi-dome of the bema as well as an image of the Virgin and Child flanked by two angels in the semi-dome of the apse. Only the faces of these images had been covered, while the image of the emperor prostrating himself over the Imperial Door was still visible. Grelot, besides drawing the first plan of the Hagia Sophia, also published two engravings showing the interior and exterior of the building in a book printed in 1680. Again in the 17th century, the Turkish writer-traveler Evliya Çelebi says: «The domes are all lined with images in gold and enamel, and strange and wonderful forms and enchanting images of angels and men have been created such that anyone who looks closely at them is astonished.» The most flawless drawings showing the interior of the Hagia Sophia and the mosaics on its walls were done by the Swedish engineer Cornelius Loos, who was in Istanbul in 1710 with the entourage of King Charles XII.

Hüseyin Efendi of Ayvansaray (d. 1787) wrote a few notes about the Hagia Sophia in a work titled *Mecmua-i Tevarih*, which has survived in manuscript form. During a simple repair made in H. 1146 (= 1733/34), the architect in charge said that the height of the dome was 72 *arşın*

Tuğla ve yivli minareler.

The grooved minarets made of brick.

Fossati'nin yaptığı Hünkâr mahfeli.

The «Sultan's Quarters» designed by Fossati.

(1 *arşın* = 28 in.) above the floor. In that period the enormous inscriptions decorating the mosque were lowered for repairs. Hüseyin Efendi, who saw them on the floor, reports that they were not written, as previously supposed, on oilcloth but rather on Samarqand paper (a superior kind). He also gives the dimensions of the characters.

During the course of the rather extensive repairs carried out by Sultan Mahmud I (1730-54), the mosaics were apparently covered completely with whitewash. Baron de Tott, who was in Istanbul in 1755, reports that these wall images were no longer visible but that the custodians of the mosque were chipping off mosaic fragments and sel ling them to foreigners as souvenirs. According to the same writer, the lead in the dome and the roof gutters had melted in a huge fire in 1755. This conflagration, which broke out in the Hocapaşa quarter of the district of Sirkeci on the night of 22 Zilhicce 1168 (= 1755), raged for 36 hours and left the entire area from the shore up to Hagia Sophia in flames. The Bâb-ı Âlî and the Ayasofya Çarşı also perished in the blaze.

In 1717 during the reign of Ahmed III, Hagia Sophia was replastered and the enormous round wrought iron lustre observable in old engravings was hung in the center of the dome. Unfortunately this magnificent lustre was removed in 1847-49. During the course of Mahmud I's extensive repairs in H. 1152 (= 1739/40) a graceful fountain, an imaret (soup kitchen), a primary school, a new loge for the sultan, a mihrab, a special entrance for the sultan and a magnificent library were built and the old Skeuophylakion was converted into a storeroom for the imaret, which was then equipped with a prodigious steelyard made of wood. During the same period the bell tower, which, according to some, had been standing over the west entrance since the ninth century, was demolished. All the additions dating from the reign of Mahmud I clearly manifest the Baroque style so popular at that time.

As Câbi Said Efendi's *Vekâyınâme* (chronicle) tells us, Hagia Sophia was repaired once more in H. 1224 (=1809/10) by Mahmud II (1808-39) at a cost around 800 *kese* (1 *kese* = approx. 10,000 pieces of gold) and the straw mats spread under the carpets on the floor were replaced. Concerning this restoration the poets Aynî and Enderunli Vâsıf composed odes with chronograms. The most extensive restoration, however, was undertaken at the behest of Sultan Abdulmejid (1839-61) between 1847 and 1849. Although this was originally conceived as a simple repair, it was later decided that a more through job should be done and the Swiss architect, Gaspare Trajano Fossati (1809-83), was entrusted with the project. Fossati, who had come to Istanbul in 1837 to build a new Russian embassy, brought along his brother Giuseppe (1822-91) and accomplished his task with the utmost care. The fortune amassed by the Şeyhülislâm Mekkizade Mustafa Asım Efendi (1773-1846), which had been left to the State in keeping with his will and because he died without an heir, was allocated for this purpose. For some reason, Abdulmejid did not want to entrust the restoration to the family of the architect Balyan, who was the Palace architect and master builder and who had always been in charge of official construction. Instead, archival documents tell us, he sought a western architect and decided on Fossati. The restoration was delegated to the Swiss through a decree of sultan in 1846 and while, according to the architect's initial report, it was going to be on a small scale, the project was subsequently expanded through another decree issued in H. Receb 1253 (= 1847). With the labor of approximately 800 workers, the fissures in the structure were repaired by the techniques

of the time, and the entire interior and exterior decoration was restored. Meanwhile some additional buildings were also erected.

In the first step of this three-part project, Fossati straightened the twelve leaning columns in the gallery by breaking their bases and replacing them with new ones. According to the report he submitted, he filled the cracks in the dome, «which were wide enough to allow a man to pass through», stretched two retaining chains around the dome, and also fortified it with four buttresses. In the second part of the restoration, the renewal of the mosque's decoration, the gaps in the polychrome and veined marble revetments were filled in with plaster and all the slabs were cleaned and repolished. Upon discovering the mosaics during the course of his work, Fossati summoned Abdulmejid, who asked that all of them be cleaned and brought to light. The purely decorative ones were left exposed, their missing parts merely being filled in with paint, and only the Christian symbols were concealed under paint. The Sultan also asked that the figural images remain exposed. But later, fearing the reaction of conservative circles, he decreed that they be covered «in such a way as to be easily uncovered again at some time in the future,» adding wistfully «Who knows when this might be?» At first the Sultan also considered leaving exposed the mosaic of Constantine, Justinian and the Virgin in the south vestibule and the panel of Christ and the emperor prostrating himself in the narthex. In fact, he even wanted a mosaic image of himself, as the author of the restoration, added to that of the founder of the city and builder of the Hagia Sophia. But these wishes were never realized. Instead, Fossati had an Italian artist create a mosaic image of Abdulmejid's tughra in the form of a circular medallion out of fallen mosaic fragments.

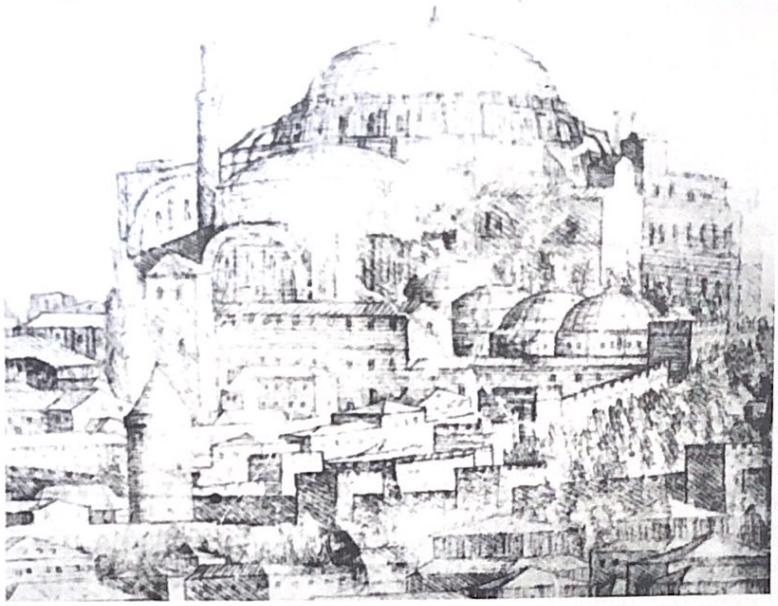
Gigantic scaffoldings, from which two workers actually fell to their deaths, were erected in order to renew the frescoes and replaster the building. The plaster frieze was entirely redone, the round lustre from the time of Ahmed III was removed and a new lustre hung in its place, the lamps were replaced with new ones and three plasterwork windows *(revzen)* over the mihrab were also replaced with new ones made by a Turkish craftsman. In place of the square framed inscriptions dating from H. 1054 (= 1644/45) that had been written by Teknecizâde İbrahim Efendi,colossal round inscriptions bearing the names of Allah, Muhammed, the Four Patriarchal Caliphs and Hasan and Hüseyin and written by Kazasker İzzet Efendi (1801-77) in

the *celi* script were hung from the piers and shafts of the large columns. Fossati also had the outer walls of Hagia Sophia painted in ochre and dark red stripes.

The third part of Fossati's project consisted of certain additions. For example, the former imperial loge was demolished and a new, richly ornate one, visible today to the left of the mihrab, was built. Fossati constructed this loge, which sat on eight columns, three of which had been brought from the Mosque of Mehmed the Conqueror, in the Neo - Byzantine style. Access to the loge was through the imperial pavilion behind it. As Fossati himself wrote, an artist named Antonio Fornari, Fossati's sister Bianca's husband, who had done the decorating of the Russian embassy and the hand carving for Hagia Sophia, worked on the interior decoration of the large salon of this pavilion, which was painstakingly done in Fossati's idea of «pure Greco - Roman style.» Another of the structures added by Fossati is the domed horologion *(muvakkithane)* just inside the side entrance, «Şekerci Kapısı,» from the outer courtyard, which was enclosed by a new wall. Meanwhile, by adding a frieze of festoons below the conical roof of the brick minaret, the «honeycomb» section was elevated slightly, raising this minaret to the same level as the other three. The madrassa, the foundation of which had been laid under Beyazid II, was completely rebuilt as a western style building.

While Fossati was working on the Hagia Sophia, he received local and foreign visitors including Sultan Abdulmejid himself. Such eminent foreigners as the composer Franz Lizst and the painter Horace Vernet made Fossati's acquaintance here. Among them was a Prussian architect named W. Salzenberg (1803 - 87), who examined Hagia Sophia between January and March of 1848 by making use of Fossati's scaffoldings. He drew up detailed architectural plans of the building and made sketches of the exposed mosaics. Then, in an act contrary to sholarly ethics, he published in Berlin all these drawings in a sumptuous album in 1854. Fossati, on the other hand, merely published, with the help of Abdulmejid, a large color album with interior and exterior views of Hagia Sophia in London in 1852.

When the huge project was completed, the restored Hagia Sophia was inaugured on 13 July 1849, the first Friday of Ramadan of the year H. 1265. In honor of the occasion, a commemorative medallion of gold, silver and bronze was minted, designed by Fossati and engraved by an artist named Robertson. The official historian, Lutfî Efendi,

Flensburg'lu Melchior Lorichs'in 1555 yılında çizdiği İstanbul panoramasında Ayasofya.

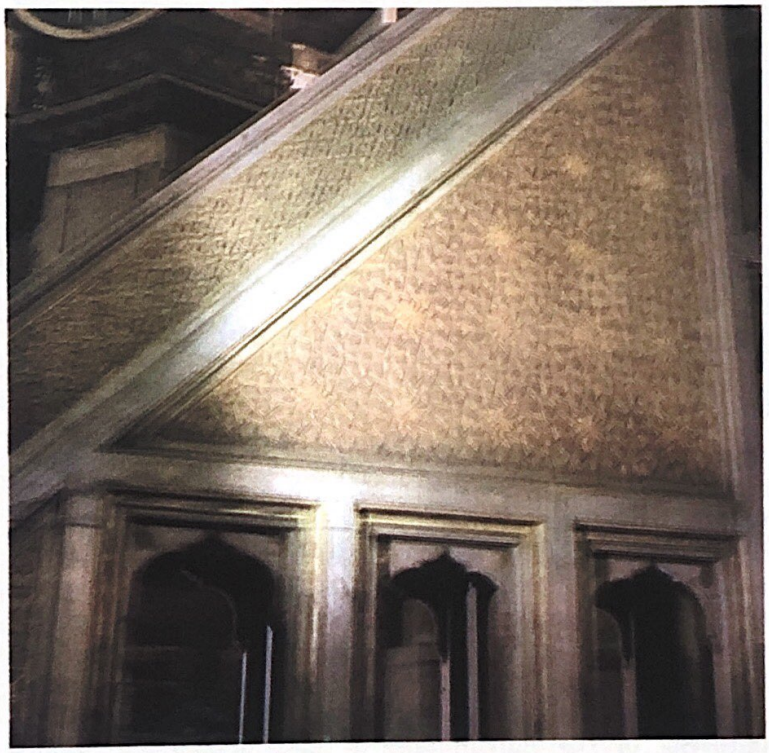
St. Sophia in the Istanbul panorama drawn in 1555 by Melchior Lorichs of Flensburg.

describes this Friday pageant as well as the inaugural ceremony.

Although Hagia Sophia was now in good repair, foreign tourists, who were free to tour the mosque at will, were paying the building custodians to chip off pieces of mosaic from beneath the layers of whitewash. The well known writer Theophile Gautier, for example, ,reports that he acquired a good handful of mosaics in just this way in 1852. In the earthquake of 10 July 1894, which caused vast destruction in Istanbul, it is known that Hagia Sophia suffered major damage and that large pieces of plaster as well as mosaics fell from the semi-dome and the vaults. The mosque remained closed for a long time afterwards. The lighter yellow plaster visible today in some parts of the building indicates areas damaged in this earthquake.

The first scholarly monograph about Hagia Sophia was written by W.R. Lethaby and H. Swainson and printed in 1894. Not long after, E.M. Antoniades wrote a three-volume study in Greek, which was published between 1907 and 1909. As interest in Hagia Sophia gradually rose in the West, an urban planning expert named H. Prost (1874-1959), who later established a considerable reputation, took measurements of all the parts of the building and drafted architectural plans in 1905-07. He also wrote reports about the structure addressed to the French Ministry of Education.

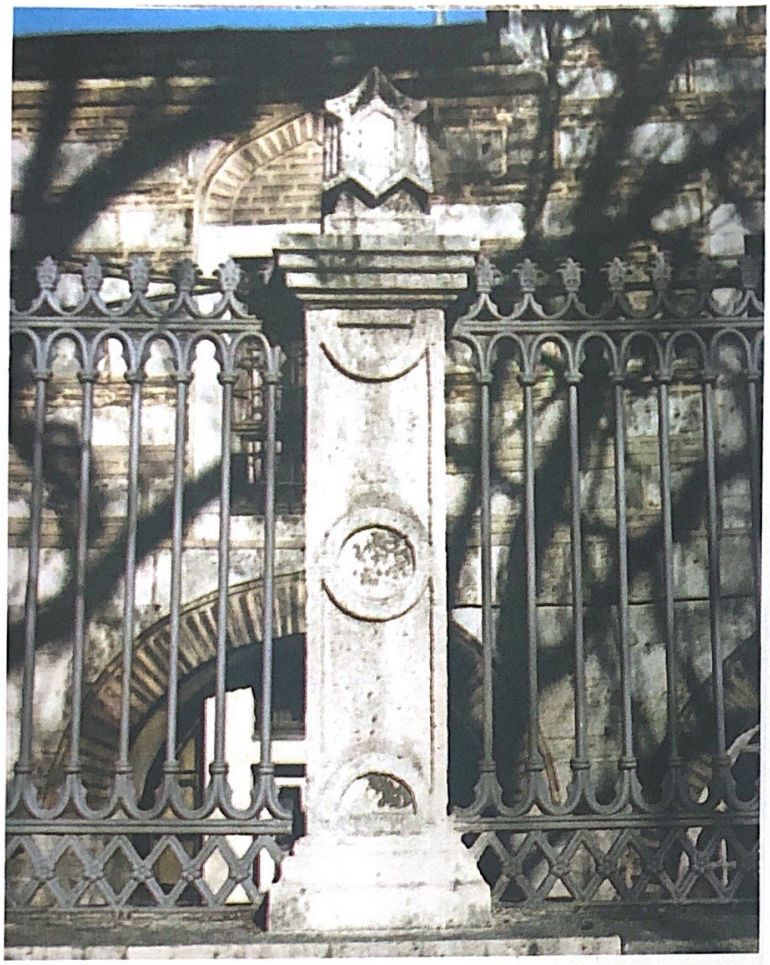
Prost came for the first time as a young architect in 1904. Then, receiving a grant, he returned in 1905 and, during the course of his detailed and meticulous research took equally precise measurements of the additions built during the Turkish period. Unfortunately only a small part of these plans and the accompanying cross-sections and sketches was ever published and then only in scattered places, while the others were forgotten. During the same years the German C. Gurlitt (1850-1938), together with his students, drew new architectural plans of the Hagia Sophia, which were published in his great work on the subject.

Minberin yan cephesindeki süsleme.

The ornaments on the sides of the pulpit.

When publications appeared calling for major repairs in the Hagia Sophia in the years just preceding the First World War, the Ministry of Pious Foundations in 1907 asked the Italian Marangoni, the Swiss E. J. Propper, the Englishman Thomas G. Jackson, the Frenchman H. Prost and the German C. Gurlitt to study the condition of the building. The members of this commission, which was headed by a Turk, Kemalettin Bey, put forward conflicting proposals. Although it was desired, for example, that the restoration be entrusted to Marangoni, Kemalettin Bey insisted that Prost also be included in the project. The ensuing reports indicated that some parts of the building

Ayasofya'nın avlusunu çeviren 1847 - 1849'da yapılan parmaklıkların detayı.

Details from the railing made between 1847 - 1849 surrounding the courtyard of St. Sophia.

were in danger and the experts were asked to begin their work at once. The extant report of Thomas G. Jackson, dated 22 November 1910, emphasizes that parts of the building needed to repaired immediately to avert imminent disaster; it also reveals that Jackson had been unable to see and examine other parts. The report further stresses the necessity for a thorough technical survey of Hagia Sophia at some time in the future. This research and correspondence of 1910 - 11 was unfortunately interrupted by the outbreak of the Balkan War in 1912, and Hagia Sophia was forgotten during the long years of upheaval that followed.

During the armistice at the end of the First World War, Hagia Sophia was harried by some dire threats in the days of occupation of Istanbul by foreign powers. Taking advantage of the collapse of the Ottoman Empire, certain foreign powers wished to recapture the Hagia Sophia by a *fait - accompli* and make it a Christian curch again. This was only prevented thanks to a small detachment of Turkish troops stationed at the building. In the meantime, the attempts of other powers, who wanted to put an end to such disputes once and for all by blowing up the building, were also

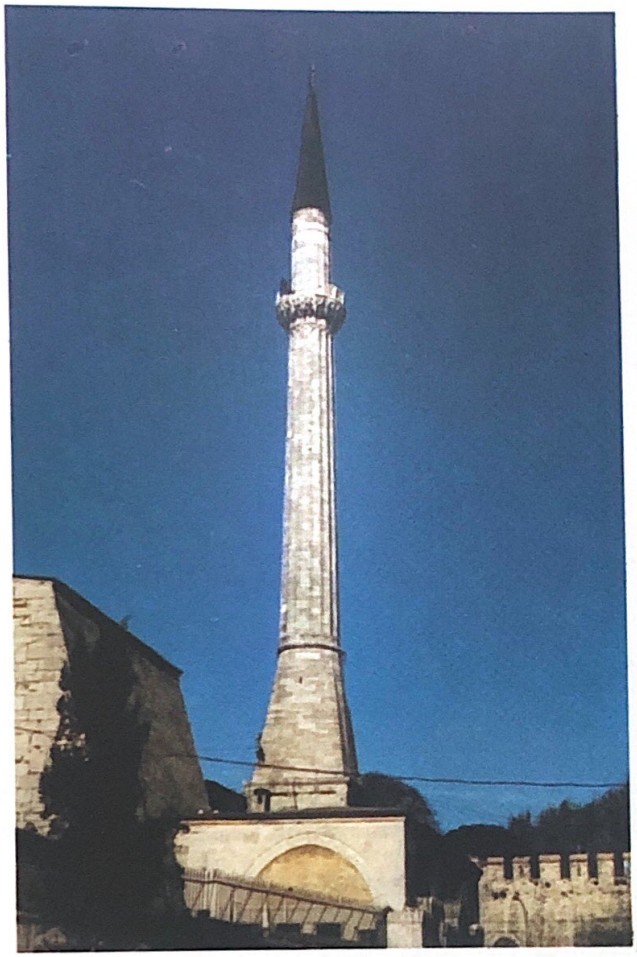

Kasr'ı Hümayun'un ön holünde Hünkâr mahfeline geçişi sağlayan kapı.

The door providing entrance into the «Sultan's Quarters» in the front hall of the Imperial Pavilion.

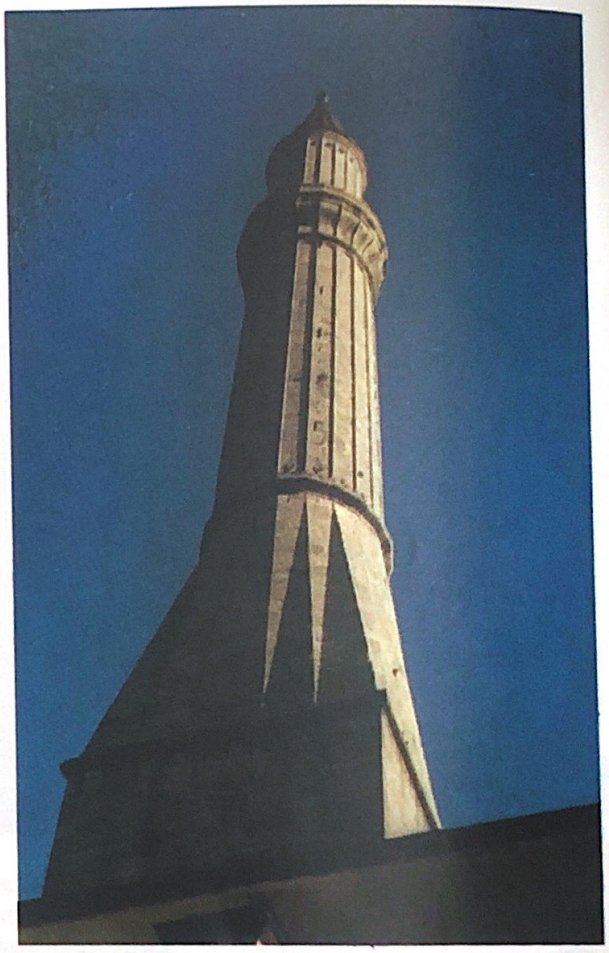
abortive. When the new Turkish state was founded after the Liberation, reports from Turkish and foreign experts were again solicited in 1926 after more faults in the building's structure had come to light. The *contre-fenêtres* in the walls of the upper gallery were added at this time and the dome and one of the columns were reinforced and the leading in the windows was repaired to prevent seepage of water.

An American, Thomas Whittemore (1871-1950), applied to and was granted permission by the Turkish Government in 1931 to uncover the mosaics, which were discernible like pale specters beneath the layer of whitewash applied by Fossati and were known from the overly idealized color copies in Salzenberg's albums. Arriving in 1932, Whittemore started his work by cleaning the panel over the Imperial Door with the help of two Italian mosaic experts named Gregorini and Benvenuti. While these efforts were continuing under Whittemore's direction, in 1934 Atatürk proposed one evening at table that Hagia Sophia be converted into a museum. The very next day the Minister of Education, Abidin Özmen, sent the first memorandum to the Prime Ministry requesting that the administration of

Yivli minare.

The grooved minaret.

Sinan'ın eseri olan kuzey minarelerden biri.

One of the minarets on the northern side built by Architect Sinan.

Hagia Sophia be transferred from Pious Foundations to Museums. With the approval of the Council of Ministers issued on 24 November 1934, the formalities were completed and Hagia Sophia was officially inaugurated as a museum on 1 February 1935. In the beginning, the exhibition of museum objects was also considered and the carpets on the floor were taken up and the huge inscribed discs lowered for this purpose. Despite a plan to hang these inscriptions in another mosque, they had to be piled up in the left nave since they were too big to fit through any of the doors. The prominent Byzantine historian, Ch. Diehl (1859 - 1944), while he welcomed the removal of the Hagia Sophia's mosque furnishings, did not hesitate to write that conversion of this aged monument of history and art into a museum would destory its mystical atmosphere and that its use for exhibitions would be utterly devastating.

As the conversion of Hagia Sophia from a mosque to a museum facilitated mosaic research and cleaning efforts, a member of the American Byzantine Society, R. Van Nice, undertook the drawing of extremely sensitive architectural plans of the building and has devoted his entire life to this end. Meanwhile the Istanbul branch of the German Archaeological Institute, under the direction of A.-M. Schneider (1896 - 1952), conducted an excavation on the western side of the Hagia Sophia in 1936, bringing to light some large marble architectural fragments belonging to the facade of the second Hagia Sophia, generally believed to have been built in the time of Theodosius II. In the meantime, the madrassa on the north side was completely razed, since it was already in ruins. The discovery during the course of this excavation of a fountain illustrating the classical period of Turkish architecture, which was found buried at a considerable depth to the side of the main western entrance, shows to what extent the level of the ground on this side has risen in just a few centuries.

Although some studies were carried out within and in the close vicinity of the Hagia Sophia between 1945 and 1955, during the directorship of Muzaffer Ramazanoğlu (1901 - 58), these unfortunately have not been adequately

Kubbedeki yazı.

The inscription on the dome.

Mihrap duvarındaki çini yazıda imza.

The monogram on the china inscription on the wall of the niche.

publicized nor have they been subjected to scholarly scrutiny. In the same years, the gargantuan inscriptions done by Kazasker İzzet Efendi were also rehung in place of the older ones. The minaret on the Imperial Gate side of the building was repaired in 1947 and the brick minaret in 1955, and the exterior facades were replastered and covered with yellow whitewash. During these recent repairs, the decorations added by Fossati in the gallery over the narthex were completely covered with whitewash.

In the last few years, minor repairs have been made here and there in Hagia Sophia and certain parts concealed beneath layers of whitewash for centuries have been cleaned and exposed once more to the light of day. In 1945, for example, the small inner courtyard between the main building and the old Baptistery, which is now the mausoleum of Sultans Mustafa I and Ibrahim, was cleaned and a baptismal basin once placed there unearthed. Then, in 1979, the original floor of the building was discovered when the earth and rubble were removed from the imaret storeroom (the former Skeuophylakion in the Byzantine period), the floor of which had been raised by 4-5 meters during

Kasr-ı Hümayun salonunda Fossati'nin yaptırttığı Medine resmi.

The picture of Medina in the main lounge of the Imperial Pavilion, ordered by Fossati.

the time of Mahmud I. And in 1984 the ramp on the southeast side and the exterior northeast corner of the building were cleaned, bringing to light the floor of an additional small chapel (?) dating from the Byzantine period. The remains of the foundation of the madrassa were also unearthed in 1982.

II

Additions to the Interior in the Turkish Period

Over five hundred years many additions have been made to the Hagia Sophia, which has special significance as a mosque in Istanbul and throughout the entire Islamic world. Here, we shall present only the interior decorations and the additions connected with the building's use as a mosque. The independent structures, such as the mausoleums, the fountain, the drinking water kiosks, the library, the imaret or soup kitchen, the primary school, the madrassa and the horologion, will be discussed in a separate booklet.

Mihrabs : Although it has been claimed that the small mihrab in the vestibule leading into the inner narthex from the south is where the first prayers were recited at the time of the Conquest, no source exists to substantiate this claim. It is very probable that this mihrab vas actually built later to accommodate large crowds that the mosque proper could not hold. The main mihrab inside the old apse very clearly exhibits the eclectic style of the 19th century. The remains of the original classical Turkish mihrab are perhaps still standing at the place of, or maybe behind, this mihrab, which was restored by Fossati.

Minbar : The minbar, one of the finest examples of Turkish marble workmanship in the Ottoman period, must have been erected during the great restoration carried out by Selim II and Murad III at the end of the 16th century. Its two sides are delicately carved like lace in the *à jours* style and a verse of the Quran, done by the same technique, has been placed over the entrance. Gilded and colored decorations are found on the facade.

Galleries : The Muezzin's gallery in the center of the mosque displays the same 16th century style as the minbar. The harmonious proportions and delicate ornamentation of this work of marble point to the most brilliant period of Turkish art. Within the mosque and in the narthex are four more galleries in the same style, all of which must have been built during the time of Murad III.

Preaching pulpit : The marble preacher's pulpit on the left side of the central nave displays the same style as the galleries. We do not believe that this was added by Murad IV. Rather, this pulpit, like the other marble pieces, must date from period of Murad III.

Kasr-ı Hümayun'un Fossati tarafından yapılan büyük salonu.

Main lounge of the Imperial Pavilion designed by Fossati.

Tiles : Some valuable Turkish tiles are found in and around the old apse. The inscription on the band of tiles surrounding the apse over the mihrab is dated H. 1016 (= 1607/08) and bears the signature of a calligrapher named Mehmed. Since a portion of this tile band had been destroyed, it was filled in with paint in the great restoration of the 19th century.

Two extremely fascinating tile panels are found inside the vestibule on the right (south) side of the apse. One of these consists of a single tile depicting the tomb of the Prophet Muhammed. The name of the donor, Debbağzâde Mehmed Bey and the date, H. 1053 (= 1643/44), can be read on this tile, which was donated to the mosque. Although one of the tiles showing the Kaaba is missing from the second tile panel, which consists of smaller square tiles. The individual squares are extremely precious since they were not mass produced and are consequently few in number. Various examples of such tiles depicting the Kaaba, which are known to have been produced beginning in the 17th century, are found in museums and collections both in Turkey and abroad.

Inscriptions : One of the first changes Fossati made was to remove the large square inscriptions by Teknecizâde Ibrahim Efendi, which were suspended from the piers and columns. The huge discs of Kazasker Izzet Efendi, originally written small and later enlarged, are inscribed in gilding on a green background and are 7.5 meters in diameter. They are acknowledged to be largest inscriptions in the entire Islamic world. The inscription in the center of the dome, which is known to conceal a mosaic of Christ Pantocrator, was restored by Kazasker Mustafa Izzet Efendi in 1847 - 49. The rightmost inscribed tablets, hanging on the side walls of the apse protrusion, were written in person by various sultans and presented to the mosque as gifts. As their signatures indicate, the two topmost tablets come from the pen of Sultan Mahmud II while the lower left one is by Ahmed III. The unsigned one on the lower right is assumed to have been written by Mustafa II (1695 - 1703), who was known to be an accomplished calligrapher. Of the three tablets on the left wall, the uppermost one is unsigned while the one below it was done by the Şeyhülislâm Veliyüddin Efendi (d. 1768). The lowermost tablet is dated, H. 1212 (= 1797/98) and was done by Mehmed Esad ül-Yesarî (d. 1798). These last two inscriptions are in the *ta'lik* script. Both Veliyüddin and Mehmed Esad Efendi are regarded as masters of this script and Esad Efendi is famous as well for having been lefthanded. A few other inscriptive tablets which adorned the walls of Hagia Sophia have been removed to the Museum of Turkish and Islamic Antiquities and to the Sultanahmet Mosque.

Minarets : It is now an established fact that Mehmed the Conqueror had a wooden minaret built on top of one of the semi - domes. Concerning the construction of the four minarets at the four corners of the building, the widespread view has long been held that the brick one, with the frieze of festoons added at the top by Fossati, dates from the reign of Mehmed the Conqueror, the one on the Imperial Gate side from the reign of Bayazid II, and the pair on the Alemdar Avenue side from the period of Murad III. In our opinion, in terms of its style the brick minaret must date from the period of either the Conqueror or Bayazid II, on the basis of the shallow lozenge design in the transition area between the base and the shaft, this type of transition element not having been used in later periods. The minaret on the Imperial Gate side, with its monumental pointed archway below and its fluted shaft, ,so closely resembles the minarets of the Selimiye Mosque at Edirne

that we would like to suggest that it too was built by Sinan during the reign of Selim II. The remaining pair of minarets are also the work of Sinan and were built during the reign of Murad III. From an aesthetic point of view, these minarets, which are around sixty meters high, complement the exterior mass of Hagia Sophia and seem to heighten the dome by breaking the predominantly horizontal lines of the building itself. The thick shafts and massive lines of these two minarets on the Alemdar Avenue side exhibit a perfect harmony with Hagia Sophia's external appearance.

Imperial Pavillion and Imperial Loge: Although little is known about the architecture of the original Imperial Loge of Hagia Sophia, it is evident from old pictures that it was located in front of the two main piers on the left (north) side of the apse. The poet Nedim wrote a chronogram concerning a new Sultan's loge enlarge and magnificently decorated in H. 1141 (= 1728(by the grand vizier İbrahim Paşa of Neşhedir. This loge, which was encased in 16th century tiles, was removed by Fossati and the loge vestibule between the piers. The original loge communicated with the out of doors through a door on the Bâb-i Hümayûn side and as in all large mosques, there was a small sitting and resting room between this entrance and the loge itself where the sultan performed his prayers. Known as the Kasr-ı Hümayûn or Imperial Pavillion, this chamber was built during the reign of Mahmud I and connected with the original loge inside the building. When Fossati remodelled the pavillion, he converted the stone archways at the side of the facade opening onto the out of doors into huge windows with iron grilles and made the center arch into a door with a marble frame. Over this door are found Kazasker Mustafa İzzet Efendi's *ta'lik* inscription and another short inscription dated H. 1265 (= 1848/49). Higher up is the tughra of Sultan Abdulmejid encircled by a sunburst. Until very recently there were cast bronze door rings displaying verses of the Quran on both sides of the double wooden door at the entrance, but these are missing today.

Immediately inside this entrance is a wide hallway which, until the 1980's, was partitioned into smaller spaces. When the partitions were removed, not only was the magnificent classical architecture of this space, with its pointed arches, revealed but the beautiful door also emerged in all its glory. At the left of this hallway are a small stove for making coffee and a toilet. Just inside the door is a

vaulted salon decorated with a fountain displaying ornamental slabs in 19th century taste. The long space adjacent to this is the main salon of the Imperial Pavillion. This salon, which has no visible means of communication with the out of doors, was decorated by Fossati like a 19th century palace in the Neo-Renaissance style of which he was so fond. Two paintings of Mecca and Medina were also painted here on opposite walls by an Italian artist, but one of these has been lost today. A door painted white with a gilded frame and decorations affords passage into the Imperial Loge inside the mosque. This Lodge, which is entirely Fossati's work, was built, in his own words, in «pure Greek style.» Fossati characterized his work in this way since Byzantine culture was as yet unknown by that name in his day. Actually, all the elements of this Lodge, are imitative of early Byzantine art. It is clear that the architect, when building the loge, was inspired by the examples of 6th century Byzantine art found in Ravenna in northern Italy. Both the loge and the corridor leading to it, which are higher than the floor of the mosque proper, are elevated on columns, whose capitals, as well as the balustrades of the kiosk section above them, exhibit the Neo-Byzantine style. Thus, the Imperial Loge built by Fossati is noteworthy as an addition in Neo-Byzantine style adapted to an Ottoman Turkish function.

Furnishings from the Turkish Period: When Hagia Sophia ceased to be a mosque, all the carpets on the floor were removed. Some of these pieces, which were kept until recently in the administrative offices, consist of a pattern of smaller prayer rugs combined into one vast carpet.

All of the large grandfather clocks formerly standing in various parts of the mosque have also been removed. Among these are clocks made by the well known English clockmaking firm of Prior in the 19th century. The curtains that were originally hung at the doors to keep out the wind, each of which constituted a valuable specimen of its genre, are also gone today.

Two of the candlesticks on either side of the mihrab were taken from the cathedral of Budin (Budapest) when that town was conquered in 1526 and were donated to Hagia Sophia, as attested by the verse chronograms engraved on them.

Hartmaun Schedel'in 1493'de basılan Weltchronik'inde Ayasofya civarına yıldırım düşmesi.

Lightning hitting ground somewhere near St. Sophia - from Hartmann Schedel's Weltchronik (1493).

HAGIA SOPHIA

BASKI: TIFDRUK A. Ş. ISTANBUL TEL.: 576 20 30